

Research Paper

Political Economy of Development and Cultural Engineering in Iran after the Constitutional Revolution

Mamand Ghaderi¹ • Masoud Ghaffari² • Shahrooz Shariati³

1. Ph.D. Student in Political Science, Faculty of Humanities, University of Tarbiat Modares, Tehran, Iran

2. Associate Professor of Political science, University of Tarbiat Modares, Tehran, Iran

3. Associate Professor of Political science, University of Tarbiat Modares, Tehran, Iran

DOI: <https://dx.doi.org/10.22034/ipsa.2022.464>

Receive Date: 16 March 2022

Revise Date: 10 June 2022

Accept Date: 13 July 2022

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

Introduction

The literature on development has a wide range and the term is used to introduce vast and fundamental changes in political, economic and human areas. This study considers the dimension of political economy of development and its function towards fostering qualitative and structural change in society. In order to achieve development, the necessary underlying principle is to change the terms of the country's political economy. Political economy, which deals with the interaction between the two fields of politics and economy, is the science of investigating the relationship between politics and production at the level of society, which examines the terms of production and the relationship between the productive forces of society. In fact, political economy concerns examination of how wealth is produced and redistributed, and its transformation also changes other dimensions of society.

Formal efforts to imitate developed countries in institutional and technical aspects without changing the relations of political economy from monopolies to competitive capitalism are classified as pseudo development and are different from development. Development in Iran can also be traced back to the first half of the 19th century and the country's confrontation with Western countries.

With the emergence of the new order and the European's entrance into the modern era, the confrontation between the Middle Eastern countries and their Western neighbors entered a new phase, the first consequence of which may be considered the change of the trade route between the East and the West, through land and across the Middle East to the sea. This region has retrogressed for several centuries and encountered the capitalist West along the way. This confrontation was first commercial and then affected other

* Corresponding Author:

Masoud Ghaffari, Ph.D.

E-mail: Ghaffari@modares.ac.ir

aspects of the lives of these communities as well.

Although Iran was integrated into the global economy later than other regions in the Middle East, it was not spared from the regressive course of the region and faced deep economic, political and security issues. The first serious and disastrous confrontation of Iranians with the modern world took place in the 19th century as a reaction to the invasion of Russia and England. Defeat in the wars of this period made the state leaders and Qajar nobles face the bitter reality of their underdevelopment in comparison with the Western governments. The major difference between this confrontation and the previous wars was the egregious technological and military differences between the two sides, which, in addition to the military failure, led to the psychological failure of the government and their sense of inferiority.

The main goal and question of this research concern evaluation of the approaches taken by the then government for the purpose of development and the consequences of such policies. The main research question here focuses on the relationship between the policies of cultural engineering and political economy of development in Iran after the Persian Constitutional Revolution. This article tests the hypothesis stating that the government in Iran has moved against the path of national development and towards realizing the interests of the ruling elite by using cultural engineering policy. In other words, this study shows how the ruling elites institutionalized the necessity of a totalitarian government in the society by applying the paradigm of cultural engineering and with the help of some intellectual movements, and used government instruments to secure their interests. The period from the Constitutional Revolution to the Islamic Revolution was selected in this research as it allowed historical focus and analysis owing to publication of more works in this period, and this hypothesis seems extendable to the following periods of the government's functioning in the country.

Methodology

The method used in this descriptive-analytical study involves using post-event causality and we will seek to describe the various dimensions of the status quo, its causality, as well as the impact of the nature of the political economy governing the development approach of the government within the framework of cause and effect mechanism and interpretation of data and events. In fact, we will be looking for both the cause and the mechanism of action, and scientific explanation has been used to achieve this. The main pillar of scientific explanation is a causal mechanism that connects two interrelated phenomena. There are three main concepts about the causal relationship, including the causal mechanism that links the cause to the effect, the concept of correlation between two or more variables, as well as the necessary condition or the sufficient condition of one event for another event.

In other words, according to Little, the cause and effect relationship can be in three ways: the first phenomenon is the cause of the second phenomenon

through a series of specific events and based on certain rules; the first phenomenon is a cause of the second phenomenon, which means there is a correlation between the two; and eventually, the first phenomenon is a necessary or sufficient condition for the occurrence of the second phenomenon. Structural and functional explanations will also be used in the following based on the causal relationship. The explained point in the functional explanation of each phenomenon is considered in the form of an interactive system that is controlled in a dynamic or transformational balance, and the presence of each aspect or element should be explained according to its usefulness for the whole system.

Results and Conclusions

Evaluating the political economy and explaining how social order is re-established can showcase how different dimensions of development policies are formulated by the ruling elites. In this regard, as emphasized in the theoretical part of this research, one of the duties of a modern government is to create economic transformation in the society, and, amidst this, exploring the mechanism of wealth extraction along with how the social order is re-established and the role cultural engineering plays regarding the established interests helps analyze the development status of the countries.

This study has shown that by creating economic monopolies, the government in Iran after the Constitutional Revolution not only exploited the wealth produced in the society and used this accumulation along with allocation of the monopolies to their relatives in the form of modern feudalism, providing for the minimum necessary number of the faithful in order to preserve and reproduce the current circumstances, but also geared cultural engineering policies towards their own financial interests.

In other words, even though over one century long experience of endeavor to achieve development and compensate the country's underdevelopment compared to the developed countries has led to the adoption of a pseudo-development approach as well as the application of the guidelines of political development paradigms in the form of constitutionalism and cultural engineering paradigm, none of these adopted patterns pertain to the development and developmentalist government in Iran and have only led to preventing any changes in the political economy of the country, which can be called the political economy of identity-oriented monopolies and modern feudalism; as shown in this paper, this trend has served to reproduce unequal conditions in the peripheral regions of the country at the same time. During the constitutional period, there was no structural transformation in the economic area, and even the most liberal representatives demanded very limited reforms in economic matters. This further sheds lights on the constitutionalists' limited and superficial reading of why the West was progressing, the lack of structural transformation in production and the underdevelopment of the productive forces, the weakness of the national bourgeoisie and also the class origin of the constitutionalists. Economic results as shown below were disastrous.

	1902	1903	1904	1905	1906	1907
EXPORT	189020079	254774504	247961340	293143331	353376841	317080682
IMPORT	273442158	385036158	349914613	386463091	431039773	408434263
BALANCE OF TRADE	-84422079	-	-	-93319760	-77662932	-91353581

Amounts are in Qajar Iran

The deepening of the economic crisis, separatism of the regions (mainly the peripheral regions rejected by the constitutional law), which revealed the inability of the paradigm of constitutionalism and legal positivism, did not lead to the emergence of a developmentalist government and did not pave the way for the emergence of the cultural engineering paradigm based on ancient-oriented nationalism, which justified specific ethnic policies, westernization of the government, and the institutionalization of these matters in society. In fact, cultural engineering highlights or constructs a narrative of a society's culture and then acts to impose it on the whole society.

Naturally, in order to explain why this occurred, it is necessary to examine different dimensions to analyze the political, economic, historical and geopolitical causes of the problem. When the modernists sought to reform the country's affairs, people like Jalaluddin Mirza, Akhundzadeh and Kermani showed a simpler way to compensate for the underdevelopment of the country, i.e. those historical narratives and mental shortcuts. In practice, the cultural engineering paradigm in Iran, which was adopted to advance the project of westernization and cultural-identity assimilation, required an authoritative and totalitarian government and in fact justified it by itself; centralized and authoritative government along with linguistic and cultural homogenization policies became the two main tools for the country's progress and so called modernization, through which the modern nation-state would be achieved.

This correlation and justification between the paradigm of cultural engineering and the authoritarian, centralized and totalitarian government that has the ability to fully control the terms of the country's political economy and create all kinds of economic monopolies, in addition to creating the necessary ideological foundation to justify and reproduce the quasi-colonial relationship with the West (based on Westernization) and the unequal conditions of the non-Persian groups of the Iranian Plateau (who were subjected to the military power of the British-backed army led by Reza Shah) compared to the Persian people, explains to some extent why the cultural engineering approach was highlighted by the Pahlavi dynasty.

Advancement of the cultural engineering project depended on the expansion of the bureaucratic and military apparatus, which itself led to the emergence of economic opportunities for some people, so that a large part of the government budget was always allocated to the military forces and office staff. Centralized printing of textbooks and forcing students to wear uniforms also represented an exclusive way to earn income for the dominant coalition members. The policy of cultural engineering ruined a network of established and occasionally independent economic interests by changing the pattern of

consumption in areas such as unveiling, banning traditional clothing and replacing them by western style of clothing and within the framework of the political economy of monopolies, new opportunities were consequently created for the members of the dominant coalition.

On the other hand, the Pahlavi government adopted this approach due to the cultural engineering paradigm's indifference towards political economy's circumstances, so that this paradigm ignored in its development agenda mostly identity-oriented monopolies created in this period without any intervention and desire to transform political economy's circumstances and concealed the formed modern fiefdom behind demands unrelated to development.

In a way, it seems that the policy of cultural engineering has helped to produce a tool for the upper hand elites in order to exercise economic domination and extract rent to build a pyramid of loyalists and establish their desired social order. This article has shown that assigning the issue of development to the field of culture and establishing new networks of economic interests to reproduce the desired social order of the upper class has been the result of the cultural engineering policy in the country.

Based on this, it seems that the cultural engineering project in the country, which was the most pursued by the government, has entailed many influences on all arenas of the society and, in parallel with helping reproduce a totalitarian and authoritarian government that has the ability to fully control all the aspects of society and the affairs of the citizens' lives, it has caused the creation of new economic opportunities for the ruling elites to extract as much wealth as possible through new monopolies in the economy, the government bureaucracy and military of Iran.

Finally, as shown in this article, removing the issue of development from the scope of political economy and associating it with identity and cultural issues in the form of cultural engineering and relating the structural defects of the economy and the benefits arising from it to the corruption of agents and emphasizing their elimination by deepening the project of cultural engineering and transforming citizens into ideal human beings were the operational strategy of the post-constitutional governments in Iran. The result of these policies can be observed prior to the revolution at the levels of development indicators and the chaotic economic situation of the country in a way that it actually seems that the experience of applying cultural engineering policies in Iran has been nothing but a huge waste of the existing resources and ruining the development potential of several generations of inhabitants in the Iranian Plateau.

Keywords: Development, Political Economy, Cultural Engineering, Developmental State, Identity.

References

- Abrahamian, Ervand. (2005). *Iran between Two Revolutions*. Translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi Valilaei, Ney Publication (Eleventh Edition) (In Persian).
- Abrahamian, Ervand. (2007). *Radical Islam: the Iranian Mujahidin*. Translated by Farhad Mahdavi, Nima publication (In Persian).
- Abrahamian, Ervand. (2010). *A History of Modern Iran*. Translated by Mohammad Ebrahim Fattahi Valilaei, Ney Publication (Forth Edition) (In Persian).
- Acemoglu, Daron , Roninson, James (2016). *Why Nations Fail*. Translated by Pouya Jabal Ameli, Mohamad Reza Farhadi Pour, Donyaye Eqtesad Publication, 7th edition (In Persian).
- Acemoglu, Daron , Roninson, James (2011). *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*. Translated by Jaffar Kheyr Khahan, Ali Sarzaim, Kavir publication (In Persian).
- Afary, Janet. (2006). *The Iranian Constitutional Revolution*. Translated by Reza Rezaei, Bisotun Publication (Third Edition) (In Persian).
- Aghajanian, Akbar. (1983). *Ethnic Inequality in Iran: An Overview*. Faculty Working Papers. 13.
- Akbarzadeh, Shahram. Shahab Ahmad, Zahid. Laoutides, Costas. Gourlay, William (2019). The Kurds in Iran: Balancing National and Tthnic Identity in a Securitised Environment. *Third World Quarterly*.
- Akhoundzadeh, Fatali (1978). *Letters*. Ehya Publication (In Persian).
- Asgharzadeh, Alireza. (2007). *Iran and the Challenge of Diversity: Islamic Fundamentalism, Aryanist Racism, and Democratic Struggles*. New York, Palgrave MacMillan.
- Ashraf, Ahmad. (1980). *Historical Obstacles to the growth of Capitalism in Iran: Qajar era*. Rozaneh publication (In Persian).
- Atabaki, Touraj. (2006). *Forced Modernization: Society and State on Reza Shah Era*. Translated by Mahdi Haghighatkhah, Qoqnus publication (In Persian).
- Ayandeh Magazine (1925). (In Persian).
- Boroujerdi, Mehrzad (2008). *Iranian Intellectual and the West: The Tormented Triumph of Nativism*. Translated by Jamshid Shirazi. Farzan Ruz publication (In Persian).
- Castells, Manuel. (1992). *Four Asian Tigers with a Dragon's Head*. in R.P.

- Appelbaum and J. Henderson(eds) States and Development in the Asian Pacific Rim (Newbury Park, CA, Sage), pp.33-70
- Central Bank of Islamic Republic of Iran www.tsd.cbi.ir/display/content.aspx.
- Chavez, John R. (2011). Aliens in their native lands: the persistence of internal colonial theory, History Faculty Publications, Southern Methodist University
- Dadgar, Hasan (2003) Financial corruption in the contemporary history of Iran, Zamaneh No.9 (In Persian).
- De Rivero, Oswaldo (2004). The myth of development: non-viable economies of the 21st Century, Translated by Mahmoud Abdollahzadeh, Akhtaran publication (In Persian).
- Evans, Peter (2001). Embedded autonomy: States and industrial transformation, Translated by Abas Zandbaf and Abas Mokhber, Tarhe no Publication (In Persian).
- Fateh, Mostafa (1979). Fifty years of Iran oil, Payam Publication (In Persian).
- Foran, John. (1998). Fragile Resistance: social transformation in Iran from 1500 to the Revolution, Translated by Ahmad Tadayon, Rasa Cultural Services publication (In Persian).
- Ghaffari, Masoud. (2000). Political Economy of Oil in Iran, London, Book Extra
- Ghaninejad, Musa. (2016). Economy and State in Iran, Tehran Chamber of Commerce, Industries, Mines and Agriculture (In Persian).
- Ghaninejad, Musa. (2010). Modernism and Development in Contemporary Iran, Markaz Publication (Forth Edition) (In Persian).
- Gutierrez, Ramon a. (2004). Internal colonialism: An American Theory of Race, Du Bois Review: Social science Research on Race 1:2
- Halliday, Fred. (1979). Iran: Dictatorship and Development, Translated by Ali Toluh and Mohsen Yelfani, Elm publication (In Persian).
- Hechter, Michael. (2013). Alien rule, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hechter, Michael. (1977). Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development. University of California Press. Berkley and Los Angles
- Homayoun Katouzian, Mohammad Ali. (2000). State and Society in Iran: The Eclipse of the Qajar and the Emergence of the Pahlavis, translated by Hasan Afshar, Markaz publication (In Persian).
- Homayoun Katouzian, Mohammad Ali. (2013). The Political Economy of Modern Iran, translated by Mohammad Reza Nafisi and Kambiz Azizi, Markaz Publication (nineteenth edition) (In Persian).

- Iranshahr magazine (1944-1945) Eqbal publication (In Persian).
- Issawi, Charles. (1983). The economic history of Iran, translated by Jacob Ajand, Gostareh Publication (In Persian).
- Issawi, Charles. (1989). The economic history of the Middle East and North Africa, translated by Abdullah Kosari, Papyrus publication. (In Persian).
- Jalalpour, Shohreh. (2013). Changing the Names of Cities in Iran in the First Pahlavi Era and the Role of Language Academy of Iran, Ganjine-ye Asnad, Volume: 22 Issue:88 (In Persian).
- Jamalzadeh, Mohamad Ali (1916). Gn-j-e-Shayegan, Kaveh publication (In Persian).
- Kaveh magazine (1982). Veys publication (In Persian).
- Kermani, Aghakhan. (2000). Three Letters, Nima publication (In Persian).
- Leftwich, Adrian. (1995). Bringing Politics Back: Towards a Model of Developmental State. *The Journal of Development Studies*, 31:3, 400-427.
- Leftwich, Adrian (2005). *Politic and Development in third World*. Translated by Ali Reza Khosravi, Mehdi Mir Mohamadi, Abrar-e Moaser publication (In Persian).
- Leftwich, Adrian (2010). Democracy and development, translated by Ahmad Aligholian and Afshin Khakbaz, Tarhe No publication (Third Edition) (In Persian).
- Lipset, Seymour Martin. (1959). Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *The American Political Science Review*, 53(1), pp. 69-105.
- Little, Daniel. (2002). Varieties of social explanation, translated by Abdolkarim Soroush, Serat publication, 2nd Edition (In Persian).
- Marx, Karl. (1999). Grundrisse (Foundation of a Critique of Political Economy) (Second Volume), translated by Bagher Parham and Ahmad Tadayon, Agah publication (third edition), (In Persian).
- Marx, Karl (2007). Capital Vol. IV, Translated by Iraj Eskandari, Ferdos publication (In Persian).
- Mettam, Colin w. . Williams, Wyn Stephen (1998). Internal colonialism and cultural division of labor in the Soviet Republic of Estonia, Nations and Nationalism 4 (3), ASEN.
- Mohammadpour, Ahmad. Soleimani, Kamal. (2020). Minoritisation of the other: the Iranian theo-ethnocratic state's assimilatory strategies, Postcolonial studies
- Mostasharudolla, Mirza Yusef Khan. (2018). Treatise of One Word, Mehri publication (In Persian).

- Najafzadeh, Mehdi, Khatibi, Mohamad. (2014). From gradual social engineering to Ideal social engineering: Comparative comparison of the approach of first and second generation of Pahlavi intellectuals, Journal of social problems of Iran, No. II (In Persian).
- National library and archives, document 290/7763 archive 823 AB (In Persian).
- National library and archives, document 297/39825 archive 424v1AP1. (In Persian).
- Naude, Wim. Szirmai, Adam. (2012). The importance of manufacturing in economic development: past, present and future perspectives. United Nations University. UNU-MERIT working paper series.
- North, Douglass and All (2017). Violence and social orders, Translated by Jaffar Kheyrkhan and Reza Majidzadeh, Rozaneh publication (In Persian).
- North, Douglass and All. (2015). Politics, economics, and the problem of development in the shadow of violence, Translated by Mohsen Mirdamadi and Mohamad Hoseyn Naimipour, Rozaneh Publication (In Persian).
- Parris, Thomas M. Kates, Robert W (2003). Characterizing and Measuring. Sustainable Development, Annual review of environment and Resources, Vol. 28.
- Perez-Caldentey, Esteban (2008). The Concept and Evolution of the Developmental State. *International Journal of Political Economy*, 37(3), pp. 27-53.
- Pour reza, Masumeh (2006). Cultural confrontation between the west and the east, Reyhaneh publication (In Persian).
- Regional imbalances in Iran (1981). Plan and Budget Organization (In Persian).
- Romano, David. (2006). The Kurdish Nationalist Movement: Opportunity, Mobilization and Identity, Cambridge University Press.
- Romano, David. Gurses, Mehmet (2014). Conflict, Democratization, and the Kurds in the Middle East. PALGRAVE MACMILLAN, New York.
- S. Kim, Kwan. (1991). The Korean Miracle (1962-1980) Revisited: Myths and Realities in Strategy and Development. Kellogg Institute.
- Sambanis, Nicholas. Shayo, Moses. (2013). Social Identification and Ethnic Conflict. *American Political Science Review*, vol.107, No. 2.
- Schumpeter, Joseph. (1996). Capitalism, Socialism and democracy, translated by Hasan Mansour, markaz publication, 2nd edition (In Persian).
- Shademan, Seyed Fakhreddin. (2010). Conquest of the western civilization,

Game no publication (In Persian).

Soleimani, Kamal. Mohammadpour, Ahmad (2019). The securitisation of life: Eastern Kurdistan under the rule of a Perso-Shi'i state. Third World Quarterly.

Stansfield, Gareth. Shareef, Mohammad (2017). The Kurdish Question Revisited, Oxford University Press.

Su, D. and Y. Yao. (2016). Manufacturing as the Key Engine of Economic Growth for Middle-Income Economies. ADBI Working Paper 573. Tokyo: Asian Development Bank Institute.

Szirmai, Adam. (2012). Industrialisation as an engine of growth in developing countries, 1950-2005. Structural changes and economic dynamics. Elsevier.

Tabrizi, Mirza Ali (Theqat al Islam). (2019). Treatise of Mutes. (In Persian).

Takagi, Yusuke & all (2019). Developmental State Building: The Politics of Emerging Economies, Springer Nature, Singapore.

Vahdat, Farzin. (2016). God and Juggernaut: Iran's Intellectual Encounter with Modernity, translated by Mahdi Haghighatkah, Qoqnus publication (fifth Edition) (In Persian).

Vali, Abbas. (2011). Kurds and The State in Iran: The making of Kurdish identity, London, I.B.Tauris & co Ltd.

Vaziri, Mostafa. (1993). Iran as imagined nation: the construction of national identity. Paragon House. New York.

Word bank, www.worldbank.org/country/ir.

Wyn Williams, Stephen. (1977). Internal Colonialism, Core-Periphery Contrasts and Devolution: An Integrative Comment. The royal Geographical Society. Area, vol.9, no.4, pp.272-278.

Yildiz, Kerim. B. Taysi, Tanyel. (2007). The Kurds in Iran: The past, Present and Future. London, Pluto Press.

Zia-Ebrahimi, Reza. (2017). The Emergence of Iranian Nationalism: Race and the Politics of Dislocation, translated by Hasan Afshar, Markaz publication. (In Persian)

اقتصاد سیاسی توسعه و مهندسی فرهنگی در ایران پس از انقلاب مشروطه

مامند قادری^۱ * مسعود غفاری^۲ ID شهروز شریعتی^۳ ID

۱. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
۲. دانشیار علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
۳. دانشیار علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/apidetails/B39BD89A62B15458/6%

 <https://doi.org/10.1735790.1401.17.3.5.9>

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۲۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۳/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۲۲

پاراادیم دولت توسعه‌گرا و مقایسه آن با نوع دولت و سیاست‌های درپیش گرفته‌شده از سوی حاکمیت ایران در دوره‌های مشروطه و پهلوی می‌تواند به توضیح چرایی وضعیت کلی حاکم بر اقتصاد سیاسی ایران یاری رسانده و تاحدودی تفاوت‌های معنادار در سطوح توسعه‌ای مناطق گوناگون ایران و همپوشانی این تفاوت‌ها با شکاف‌های هویتی در این دوران را تبیین کند. هدف اصلی پژوهش حاضر، ارزیابی نسبت اقتصاد سیاسی توسعه در ایران با سیاست‌های مهندسی فرهنگی پس از انقلاب مشروطه است؛ دراین‌راستا ماهیت دولت در ایران و کارکرد سیاست‌های اجتماعی و فرهنگی آن در چارچوب اقتصاد سیاسی و با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و علت‌یابی پسارویدادی بررسی شده است. این پژوهش در پاسخ به این پرسش که «اقتصاد سیاسی توسعه در ایران و سیاست‌های مهندسی فرهنگی پس از انقلاب مشروطه چه نسبتی با یکدیگر داشته‌اند؟» نشان داده است که دولت در ایران، چگونه با اتخاذ سیاست‌های مهندسی فرهنگی و با مشارکت بخشی از جریان‌ات روشنفکری و دانشگاهی، مسیر توسعه ملی را درعمل به‌سوی تأمین منافع نخبگان حاکم منحرف کرده است.

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

توسعه، اقتصاد
سیاسی، مهندسی
فرهنگی، دولت
توسعه‌گرا، هویت

* نویسنده مسئول:

مسعود غفاری

پست الکترونیک: Ghaffari@modares.ac.ir

مقدمه

ادبیات توسعه دارای گسترده‌گی فراوانی است و از این اصطلاح برای شناساندن تغییرات گسترده و بنیادین در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی، و انسانی استفاده می‌شود. در این پژوهش، بعد اقتصاد سیاسی توسعه و کارکرد آن در راستای تغییر کیفی و ساختاری جامعه مدنظر است. بنیادی‌ترین اصل برای دستیابی به توسعه، تغییر مناسبات اقتصاد سیاسی کشور است. اقتصاد سیاسی نیز که به تأثیر متقابل دو حوزه سیاست و اقتصاد بر یکدیگر مربوط می‌شود، علم بررسی ارتباط سیاست و تولید در سطح جامعه است که مناسبات تولید و ارتباط نیروهای تولیدی جامعه با یکدیگر را واکاوی می‌کند. درواقع، موضوع اقتصاد سیاسی، بررسی شکل‌های اجتماعی تولید ثروت (مارکس، ۱۳۷۸: ۴۵۰) است که دگرگونی آن، ابعاد دیگر جامعه را نیز تغییر می‌دهد. تلاش‌های صوری برای تقلید از کشورهای توسعه‌یافته در جنبه‌های نهادی و فنی، بدون تغییر مناسبات اقتصاد سیاسی از قالب انحصارات به سرمایه‌داری رقابتی، در زمره شبه‌توسعه قرار گرفته و امری متفاوت با توسعه است.

می‌توان گفت، تاریخ توسعه در ایران نیز به نیمه نخست قرن نوزدهم میلادی و رویارویی آن با دولت‌های غربی مربوط می‌شود. با ظهور نظم جدید و گام نهادن در عصر مدرن در اروپا، رویارویی بین سرزمین‌های خاورمیانه‌ای و همسایگان غربی‌شان وارد مرحله جدیدی شد که شاید بتوان نخستین پیامد آن را تغییر مسیر تجارت شرق و غرب، از خشکی با گذر از خاورمیانه به دریا دانست. این منطقه که چندین قرن سیر نزولی را پیمود و در این مسیر با غرب سرمایه‌دار روبه‌رو شد. این رویارویی که ابتدا تجاری بود، تا جنگ جهانی اول با شتابی فزاینده ادامه یافت (عیسوی، ۱۳۶۸: ۹). هرچند ایران، دیرتر از مناطق دیگر خاورمیانه در اقتصاد جهانی ادغام شد، ولی از سیر قهقرایی منطقه بی‌نصیب نماند و با مشکلات عمیق اقتصادی، سیاسی، و امنیتی روبه‌رو شد. نخستین رویارویی جدی ایرانیان با جهان مدرن در میانه سده نوزدهم و در قالبی واکنشی در برابر تهاجم امپریالیستی روسیه و انگلستان رخ داد (وحدت، ۱۳۹۵: ۱۸). شکست در جنگ‌های این دوره، سردمداران مملکتی و رجال قاجار را با واقعیتی تلخ روبه‌رو کرد که همانا عقب‌ماندگی در مقابل دولت‌های غربی بود. فرق عمده‌ای که این رویارویی با جنگ‌های پیشین داشت، تفاوت آشکار فناورانه و نظامی دو طرف بود که افزون‌بر شکست نظامی، منجر به شکست روانی حاکمیت و احساس حقارت آن شد.

هدف و پرسش اصلی پژوهش حاضر، ارزیابی رهیافت‌های حاکمیت وقت با عنوان

توسعه و پیامد این سیاست‌ها است. پرسش اصلی پژوهش این است که «سیاست‌های مهندسی فرهنگی و اقتصاد سیاسی توسعه در ایران پس از انقلاب مشروطه چه نسبتی با یکدیگر داشته‌اند؟» نوشتار حاضر این فرضیه را به‌آزمون گذاشته است که «دولت در ایران با استفاده از سیاست مهندسی فرهنگی، برخلاف مسیر توسعه ملی و در راستای تأمین منافع نخبگان حاکم حرکت کرده است». به بیان روشن‌تر، این پژوهش نشان می‌دهد که نخبگان حاکم چگونه با استفاده از پارادایم مهندسی فرهنگی و به‌کمک برخی جریان‌های روشنفکری، ضرورت وجود دولتی تمامیت‌خواه را در جامعه، نهاده و با استفاده از ابزار دولت، اقدام به تأمین منافع خویش کرده‌اند. علت انتخاب مقطع زمانی انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی، امکان تمرکز و تحلیل تاریخی به‌سبب انتشار آثار بیشتر در این دوره بوده است و به‌نظر می‌رسد، این فرضیه به دوره‌های بعدی کارکرد دولت در کشور نیز قابل‌تسری باشد.

۱. پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشگران زیادی موضوع واکنش نخبگان حاکم بر ایران به مسئله توسعه‌نیافتگی کشور و ابعاد مختلف آن را بررسی کرده‌اند. البته در بیشتر موارد، اقتصاد سیاسی ایران در دوره معاصر و چگونگی پیوند خوردن منافع نخبگان حاکم، شاکله اقتصادی کشور، و نظم اجتماعی با مسئله توسعه‌نیافتگی مغفول مانده است. افزون‌براین، سیاست‌های فرهنگی دولت و چرایی برجسته شدن آن نیز از نگاه دور مانده و توجهی به ابعاد و پیامدهای آن نشده است. آثار غنی نژاد، اتابکی، وحدت، و بروجردی، ازجمله پژوهش‌هایی هستند که تاریخ سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی معاصر ایران و نقش و کارکرد دولت و نخبگان حاکم را بررسی کرده‌اند. کتاب «تجددطلبی و توسعه در ایران معاصر» (غنی‌نژاد، ۱۳۸۹) توسعه سیاسی و اقتصادی از دوره انقلاب مشروطه تا امروز و تحولات اندیشه‌های تجددطلبانه را بررسی کرده است. نویسنده این کتاب، دلیل ناکامی تجددطلبان را بسنده کردن به اقتباس فنی و تکنولوژیک از غرب و بی‌توجهی به مبانی فکری و ارزشی تمدن غربی دانسته است. همچنین، علت توسعه‌نیافتگی را نه در کمبود سرمایه، وابستگی به خارج، گرایش سرمایه به تمرکز و انحصار، جمعیت اضافی، بلکه در ساختار نهادی جامعه دانسته و اصلاحات نهادی شامل تضمین حقوق فردی، حکومت قانون، و حقوق مالکیت مطمئن را از مهم‌ترین عوامل دستیابی به توسعه دانسته است.

کتاب «تجدد آمرانه» (اتابکی و زورشر، ۱۳۸۵) دربردارنده مقاله‌هایی دربارهٔ جامعه و دولت در دورهٔ رضاشاه، خلافت، روحانیت، و جمهوریت در ترکیه و ایران، ایران نو، و زوال سیاست‌های حزبی در دورهٔ پهلوی اول و چند مقالهٔ دیگر است. این کتاب، مسئلهٔ برخورد سنت و مدرنیته و ریشه‌های تجدد از بالا را بررسی کرده است.

کتاب «رویارویی فکری ایران با مدرنیته» (وحدت، ۱۳۹۵) به‌منظور تحلیل فرایند دیالکتیکی رویارویی فکری و فرهنگی ایران با مدرنیته، گفتمان‌های اجتماعی و سیاسی گوناگون مطرح‌شده از نیمهٔ دوم قرن نوزدهم در ایران را بررسی کرده و پس از واکاوی مفهوم و پدیدهٔ مدرنیته در متن غربی و جهانی آن، اقدام به مطالعهٔ تطبیقی آن در جامعهٔ ایران کرده است.

کتاب «روشنفکران ایرانی و غرب: سرگذشت نافرجام بومی‌گرایی» (بروجردی، ۱۳۸۷) چگونگی واکنش روشنفکران ایرانی به تغییرات فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، و سیاسی جامعهٔ ایران بین سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۷۰ را مرور کرده است. به‌نظر نویسنده، چگونگی تمرکز بر ایجاد یک هویت ملی از روزهای دور تا امروز، محور توجه روشنفکران ایرانی بوده است. همچنین، در زمینهٔ مسئلهٔ هویت در ایران و مسائل مربوط به آن، مانند سیاست‌های مهندسی فرهنگی نیز کارهای پرشمار و ارزشمندی به زبان انگلیسی منتشر شده است که ازجمله می‌توان به آثار زیر اشاره کرد:

(آقاجانیان^۱، ۱۹۸۳؛ اکبرزاده^۲، ۲۰۱۹؛ اصغرزاده^۳، ۲۰۰۷؛ ییلدیز^۴، ۲۰۰۷؛ وزیري^۵، ۱۹۹۳؛ ولی^۶، ۲۰۱۱؛ رومانو^۷، ۲۰۰۶ و ۲۰۱۴؛ استنسفیلد و شریف^۸، ۲۰۱۷؛ محمدپور و سلیمانی^۹، ۲۰۱۹ و ۲۰۲۰). همهٔ این آثار، افزون‌بر مسائل قومی و هویتی در ایران،

1. Aghajanian
2. Akbarzadeh
3. Asgharzadeh
4. Yildiz
5. Vaziri
6. Vali
7. Romano
8. Stansfield and Shareef
9. Mohammadpour and Soleimani

سیاست‌های دولت در تاریخ معاصر ایران در رویارویی با گروه‌های مختلف قومیتی را نیز بررسی کرده‌اند. در همین حال، آثار علمی دیگری نیز به زبان انگلیسی منتشر شده‌اند که مسئله سیاست و مهندسی فرهنگی را در کشورهایی که از منظر هویتی و قومی - مذهبی یک‌دست نیستند، بررسی و سازوکار اعمال سلطه از جانب گروه‌های فرادست بر گروه‌های اقلیتی را تجزیه و تحلیل کرده‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: (چاوز^۱، ۲۰۱۱؛ گوتیرز^۲، ۲۰۰۴؛ هشر^۳، ۱۹۷۷ و ۲۰۱۳؛ متام^۴، ۱۹۹۸؛ سمبانیس و شایو^۵، ۲۰۱۳؛ وین ویلیامز^۶، ۱۹۷۷).

همچنین، ریورو (۱۳۸۳)، شومپتر (۱۳۷۵)، عجم‌اوغلو (۱۳۹۰؛ ۱۳۹۵)، لفت‌ویچ (۱۳۸۴؛ ۱۳۸۹)، مارکس (۱۳۷۸؛ ۱۳۸۶) و نورث (۱۳۹۰؛ ۱۳۹۵) نیز اقتصاد سیاسی، توسعه، و دولت توسعه‌گرا را در دوره‌های مختلف و با استفاده از رویکردهای گوناگون بررسی کرده‌اند. از آثار دیگر مرتبط به این حوزه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: (کستلز^۷، ۱۹۹۲؛ لیپست^۸، ۱۹۹۵؛ ندو و زیرمایی^۹، ۲۰۱۲؛ پاریس و کاتس^{۱۰}، ۲۰۰۳؛ پرز کلدنتی^{۱۱}، ۲۰۰۸؛ لفت‌ویچ^{۱۲}، ۱۹۹۵؛ کیم^{۱۳}، ۱۹۹۱؛ سو و وای^{۱۴}، ۲۰۱۶؛ تاکاگی^{۱۵}، ۲۰۱۹)؛ باوجود این، تاکنون منابع دانشگاهی، ارتباط بین سیاست‌های توسعه ملی در ایران با سیاست‌های مهندسی فرهنگی را به صورت مستقیم ارزیابی نکرده‌اند و نوآوری این مقاله نیز در

1. Chavez
2. Gutierrez
3. Hechter
4. Mettam
5. Sambanis and Shayo
6. Wyn Williams
7. Castells
8. Lipset
9. Naude and Szirmai
10. Parris and Kates
11. Perez-Caldentey
12. Leftwich
13. S.Kim
14. Su and Y
15. Takagi

این چارچوب است.

۲. چارچوب نظری پژوهش

قرن بیستم، شاهد ظهور کشورهای در حال توسعه با نرخ رشد بیش از چهار درصد بود که تشابه چندانی بین آن‌ها مشاهده نمی‌شود. در این میان، برخی کشورها دارای دولت دموکراتیک بوده و تعدادی از آن‌ها به گونه‌ای غیردموکراتیک اداره می‌شدند، برخی دارای منابع خام قابل صادرات بوده و برخی دیگر، فاقد چنین منابعی بودند، و همچنین، تفاوت‌های فرهنگی به معنای گسترده آن، بین این کشورها دیده می‌شود. با وجود این، نقطه اشتراک همه این کشورها، داشتن دولتی توسعه‌گرا بوده است که این موضوع باید از منظری سیاسی درک و بررسی شود (لفت‌ویچ^۱، ۱۹۹۵: ۴۰۱-۴۰۰). در واقع، به نظر می‌رسد، «سیاست»، صرف‌نظر از مصادیق آن، نقش تعیین‌کننده‌ای در توسعه کشورها داشته است (لفت‌ویچ، ۱۳۸۴: ۱۹). در این راستا یکی از وظایف دولت مدرن، دخالت در تحول اقتصادی، به معنای مداخله در فرایند انباشت سرمایه و ایجاد محیط مناسب و همچنین، ظرفیت‌سازی برای رشد اقتصادی است (اوانز، ۱۳۸۰: ۴۳-۳۷). در این میان، توجه به منافع نخبگان حاکم و سازوکار دستیابی به ثروت در کنار چگونگی بازتولید نظم اجتماعی حول این منافع، کمک چشمگیری به درک چرایی توسعه‌نیافتگی می‌کند. شاید بتوان نخستین شواهد مبنی بر گرایش به ایجاد دولت توسعه‌گرا را در آرای فردریک لیست^۲ آلمانی مشاهده کرد که با دیدن عقب‌ماندگی اقتصادی آلمان نسبت به بریتانیا و ناتوانی آلمان در رقابت با تولیدات صنعتی بریتانیا در شرایط بازار آزاد، خواهان حمایت دولت از صنایع ملی شد. این رویکرد به مرور، بلوغ یافته و برپایه شرایط هر کشور، توسط دولت‌های دیگری نیز درپیش گرفته شد. برای درک ماهیت این دولت‌ها باید به این نکته توجه کنیم که توسعه، امری سیاسی است و تا هنگامی که خواست نخبگان حاکم یک جامعه بر پیشرفت کشور نباشد، دولت توسعه‌گرا ظهور نکرده و ارجاع ناکامی به مسائل فنی-مدیریتی راه به جایی نخواهد برد. از این دیدگاه، دولت توسعه‌گرا با تأکید و تمرکز بر افزایش بهره‌وری اقدام می‌کند (تاکاگی و آل^۳، ۲۰۱۹: ۷) و به این ترتیب، با بهبود موقعیت خویش در عرصه رقابت‌پذیری اقتصادی در بازار جهانی، به جایگاه بهتری در زنجیره جهانی ارزش و تولید کالا دست می‌یابد.

1. Leftwich

2. Friedrich List

3. Takagi & ALL

درواقع، نوع دولت و سیاست‌های آن، تعیین‌کننده وجود و استمرار توسعه است و در فقدان اراده سیاسی ویژه برای دستیابی به توسعه، تحقق آن امکان‌پذیر نخواهد بود (لفت‌ویچ، ۱۳۸۴: ۱۳۷). در این راستا، دولت‌ها را می‌توان به دو دسته یغماگر و توسعه‌گرا تقسیم کرد که البته این تقسیم‌بندی به صورت طیف بوده و این دو، نمونه آرمانی دو سر طیف هستند و بیشتر کشورها در جایی بین دو قطب قرار می‌گیرند. دولت‌های یغماگر، جامعه‌ای غیر منسجم و توده‌ای را به وجود آورده و دولت‌های توسعه‌گرا، طبقات صنعتگر و بورژوازی ملی صنعتی را شکل می‌دهند (اوانز، ۱۳۸۰: ۱۳۳).

با استفاده از مفاهیم نظری یادشده می‌توان اقتصاد سیاسی ایران و راهبردهای اخذشده با عنوان توسعه از سوی دولت در ایران را با در نظر گرفتن متغیر سیاست‌های مهندسی فرهنگی، به گونه‌ای انتقادی، ارزیابی کرد. از این دیدگاه، بخش جدایی‌ناپذیر راهبرد حاکمیت در بیش از یک قرن و نیم اخیر، پیگیری سیاست‌های شبه توسعه‌ای است. این سیاست که برآمده از دیدگاه فنی به توسعه بوده و رسیدن به آن را در گرو اصلاحات بوروکراتیک و لشکری، تمرکز قدرت، دستیابی به علوم و فناوری‌های جدید، و احداث کارخانه‌های نوین در قالب رویکردی شبه صنعتی و بی توجه به پیوستگی زنجیره تولید و نیاز بازارهای متصور برای تولیدات صنعتی می‌داند، در عین حال از به کارگیری ظرفیت‌ها و کنترل اجتماعی ناتوان است. این سیاست‌ها سرانجام و در بهترین حالت، ممکن است تنها به تغییرات اندکی در آمار و اعداد مربوط به اقتصاد کشور و البته تنها به صورت مقطعی بینجامند؛ در حالی که توسعه، ابتدا امری کیفی و سپس کمی است که در عمل، باید منجر به دگرگونی اقتصاد سیاسی و فرهنگی کشور و به تبع آن، الگوها و قالب‌های نهادی شود. به این ترتیب، بدون در نظر گرفتن سیاست، به مفهوم «تحول فکری»، هیچ میزانی از نهادسازی و آموزش، موجب ایجاد یک حکومت مطلوب و کارآمد نخواهد شد (لفت‌ویچ، ۱۳۸۴: ۱۵۹). در پژوهش حاضر، بر پایه آموزه‌های نظریه لفت‌ویچ، خط مشی توسعه رهنمون شده از سوی دولت در ایران در بازه زمانی پس از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی با استفاده از مفهوم مهندسی فرهنگی، به گونه‌ای انتقادی ارزیابی شده و بر این اساس نشان داده می‌شود که نقش سیاست به مفهوم «تحول فکری»، که باید با مشارکت روشنفکران برای رهایی از عقب ماندگی کشور پیگیری می‌شد، به گونه‌ای معکوس و در راستای منافع طبقات حاکم عمل کرده است.

روش به کاررفته در این پژوهش، بر پایه آموزه‌های روشی دانیل لیتل (لیتل، ۱۳۸۱) تحلیل

پسارویدادی مبتنی بر منابع تاریخی است و می‌کوشد ضمن توصیف ابعاد گوناگون وضع موجود، دلایل آن، و همچنین چگونگی تأثیر ماهیت اقتصاد سیاسی حاکم بر سیاست‌های مهندسی فرهنگی را با تأکید بر رویکرد توسعه‌ای دولت ارزیابی کند. در این شیوه تبیین کارکردی، هر پدیده یا امر تبیینی، در قالب نظامی تعاملی که خود در تعادلی پویا یا تحولی کنترل شده است، قرار گرفته و حضور هر جنبه یا عنصر بر پایه سودمندی‌ای که برای کل نظام دارد، تبیین می‌شود (لیتل، ۱۳۸۱: ۱۵۲).

۳. مشروطه‌خواهی و قانون اساسی در ایران به عنوان مسیر توسعه

پیروزی در رسیدن به توسعه بیش از دموکراتیک بودن یا غیردموکراتیک بودن رژیم‌ها، به عواملی مانند ثبات داخلی، پذیرش در بازارهای اقتصادی و سیاسی بین‌المللی، روابط خوب با اقتصادهای مسلط، استقلال نسبی دولت از نیروها و گروه‌های جامعه، دستگاه اجرایی کارا و دارای زیربنای سالم، فساد پایین، حداقل توافق میان گروه‌ها و مناطق درباره اهداف رشد و قوانین باز برای دستیابی به آن و افزایش روزافزون برابری منطقه‌ای و اجتماعی در زمینه توزیع هزینه‌ها و سود حاصل از رشد اقتصادی بستگی دارد. همه این موارد، از کارکردهای سیاست به‌شمار آمده و از الگوهای همکاری، کشمکش، و مذاکره بر سر استفاده، تولید، و توزیع در جامعه سرچشمه گرفته و تجلی آن هستند. تحقق این اهداف به دولت و ماهیت، توانایی و پابندی آن بستگی دارد، اما این نیز به‌نوبه خود، تابع سیاست‌هایی است که دولت را ایجاد و حفظ می‌کند (لفت ویچ، ۱۳۸۹: ۲۴). نوشتار حاضر، با در نظر گرفتن این ابعاد، ابتدا پارادایم توسعه‌ای «مشروطه‌خواهی» را بررسی کرده است که با تأکید بر توسعه سیاسی و نهاد قانون اساسی، استبداد را عامل ناکامی در تنظیم، تدوین، و اجرای قانون دانسته و توسعه سیاسی را عامل اصلی ثبات نهادی در زمینه حکمرانی و شرط لازم توسعه می‌داند. به نظر مشروطه‌خواهان، ظلم، خودرایی، عدم مساوات در حقوق مملکتی، و دیگر مشکلات ممالک محرومه، ناشی از استبداد بوده و درمان آن، «مشروطه شدن دولت و محدود نمودن سلطنت و منع استبداد» بود که پایه آن، مجلس شورا است (تبریزی، ۱۳۹۸: ۱۳). در واقع، این پارادایم، خواستار وجود قانون و اجرای آن، تصویب و تنظیم این قانون توسط نمایندگان برگزیده مردم، مشروط شدن قدرت حاکمیتی و شخص شاه به پیروی از این قانون، تفکیک قوای سه‌گانه کشوری و ایجاد نظام حکومت پارلمانی و تأسیس دستگاه قضایی مستقل بود. در این راستا،

علت اصلی ترقی و پیشرفت غرب، وجود کتاب قانون و پیروی همه اتباع کشور با هر جایگاه و مقامی و حتی شخص شاه از آن دانسته می‌شد. این قانون باید به قبول دولت و ملت نوشته شده، مشتمل بر قواعد و قوانین معمول باشد، همچنین، واضح بوده و نیازی به شرح و تفسیر نداشته و تنها به امور دنیوی بپردازد (مستشارالدوله، ۱۳۹۷: ۵۱-۵۰). در این راستا، همه قوانین باید به تصویب مجلس وکلای ملت که منتخبان مردم می‌باشند، برسد، تا جایی برای سرپیچی مردم باقی نمانده و همگان از قوانین پیروی نمایند (مستشارالدوله، ۱۳۹۷: ۵۲).

گسترش تجارت خارجی در قرن نوزدهم، سبب تغییر مناسبات قدرت در ایران شده و تجار بزرگ (بورژوازی کمپرادور) به عنوان نیرویی جدید در مقابل دربار ظاهر شدند. این نیروی جدید به مبارزه با استبداد و استعمار می‌پرداخت (اشرف، ۱۳۵۹: ۱۰۶). در این دوره، تجار و وابستگان‌شان در اتحاد با پیشه‌وران و اصناف روبه‌افول و با همراهی روشنفکران سنتی (روحانیون)، در صدد ایجاد سازوکاری نهادی برای محدود و مشروط کردن اقدامات و تصمیم‌های حاکمیت و در رأس آن، شاه قاجار، به قانونی بودند که توسط نمایندگان مردم انتخاب و تدوین شده باشد و در این راستا، توانستند بخشی از نخبگان حاکم (اعیان قاجار) را نیز با خود همراه کنند. در آن دوره، همه مشکلات کشور ناشی از وجود حکومت استبدادی و نبود قانون دانسته می‌شد که این بینش نیز خود، نتیجه مقایسه سطحی ایران و اروپا بود (همایون کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۴۳). در واقع، انقلاب مشروطه، قیامی بود در مقابل دولت استبدادی و در راستای ایجاد حکومتی مبتنی بر قانون که افساری باشد بر استبداد شاه (همایون کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۲۹). چنان‌که ستارخان نیز در دوره استبداد صغیر و محاصره تبریز، خواستار قانون، آزادی، و قانون اساسی برای پایان یافتن رژیم ظلم و ستم شده و آن را تنها راه تضمین آزادی کشور دانسته است (آفاری، ۱۳۸۵: ۲۸۷). دلایل بلندمدت انقلاب مشروطه، در قرن نوزدهم ریشه داشت، ولی دلایل کوتاه‌مدت آن، به بحران اقتصادی ناشی از ورشکستگی دولت و تورم فزاینده سال‌های ۱۲۸۳-۱۲۸۴ شمسی مربوط می‌شد (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۸۴). اوضاع نابسامان اقتصادی اواخر قرن نوزدهم، موجب انحطاط حکومت قاجار شده بود و این وخامت اوضاع و ضعف حکومت، در قالب جنبش مشروطه‌خواهی و عقب‌نشینی حکومت استبدادی نمایان شد. از دوره ناصری به این سو، مخارج دولت همواره بیش از درآمدهای آن بوده و این کسری، بیشتر با وام‌های خارجی تأمین می‌شد. در سال نخست مجلس مشروطه، مخارج دولتی، ۲۱ کرویر تومان و درآمدها ۱۵ کرویر بوده است که نشان‌دهنده کسری بودجه بزرگ ۶

کروری است (جمالزاده، ۱۳۹۵: ۱۵۷). همچنین، بین سال‌های ۱۸۹۲ تا ۱۹۱۳، دولت ایران بیش از هفت میلیون لیره، بدهی خارجی داشت (عیسوی، ۱۳۶۲: ۵۸۴). تراز تجاری ایران نیز از سال ۱۸۶۰ میلادی دچار کسری شده و این رقم در سال ۱۸۶۸، یک میلیون لیره استرلینگ برآورد شده است (عیسوی، ۱۳۶۲: ۱۹۹). استمرار این کسری تراز را می‌توان در جدول شماره (۱) در چند سال منتهی به انقلاب مشروطه نیز مشاهده کرد.

جدول شماره (۱). کسری تراز تجاری ایران در آستانه انقلاب مشروطه

۱۹۰۷	۱۹۰۶	۱۹۰۵	۱۹۰۴	۱۹۰۳	۱۹۰۲	
۳۱۷,۰۸۰,۶۸۲	۳۵۳,۳۷۶,۸۴۱	۲۹۳,۱۴۳,۳۳۱	۲۴۷,۹۶۱,۳۴۰	۲۵۴,۷۷۴,۵۰۴	۱۸۹,۰۲۰,۰۷۹	صادرات
۴۰۸,۴۳۴,۲۶۳	۴۳۱,۰۳۹,۷۷۳	۳۸۶,۴۶۳,۰۹۱	۳۴۹,۹۱۴,۶۱۳	۳۸۵,۰۳۶,۱۵۸	۲۷۳,۴۴۲,۱۵۸	واردات
-۹۱,۳۵۳,۵۸۱	-۷۷,۶۶۲,۹۳۲	-۹۳,۳۱۹,۷۶۰	-۱۰۱,۹۵۳,۲۷۳	-۱۳۰,۲۶۱,۶۵۴	-۸۴,۴۲۲,۰۷۹	تراز تجاری

مقادیر به قران است.

منبع: جمالزاده، ۱۳۹۵: ۷

پس از یک دوره طولانی از بحران اقتصادی، سرانجام پارادایم مشروطه با شعارهایی درباره آزادی، قانون، و برابری و با الگوبرداری از قانون اساسی بلژیک و انجام تعدیلاتی در آن، اقدام به تفکیک قوای سه‌گانه مجریه، مقننه، و قضائیه کرد و نظام سیاسی پارلمانی ایجاد شد (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۹۵-۹۴). هرچند با بررسی متمعن قانون اساسی مشروطه می‌توان تناقض‌های فراوانی را مشاهده کرد، و با وجود ابعاد طردکننده آن (مسائل قومی^(۱) - مذهبی)، این قانون، تلاشی برای ایجاد ثبات نهادی در امر حاکمیت و اداره کشور، مقابله با استبداد، و شیوه حکومت کردن دلبخواهانه و بی‌ضابطه شاه و کارگزارانش و تمرکززدایی از قدرت با تأسیس انجمن‌های ایالتی و ولایتی بوده است.

۱-۳. نتیجه مشروطه‌خواهی در عمل

در دوره مشروطه، در عرصه اقتصادی، دگرگونی ساختاری‌ای رخ نداد و حتی لیبرال‌ترین نمایندگان نیز در موارد مربوط به مسائل اقتصادی، خواستار اصلاحات بسیار محدودی بودند (آفاری، ۱۳۸۵: ۲۲۱). این شرایط، خوانش محدود و سطحی مشروطه‌خواهان از چیرایی پیشرفت غرب، عدم دگرگونی ساختاری تولید و عقب‌ماندگی نیروهای تولیدی، ضعف بورژوازی ملی، و همچنین خاستگاه طبقاتی مشروطه‌خواهان را نمایان‌تر می‌کند. سال‌های ۱۳۰۰-۱۲۹۷ شمسی، اوج هرج و مرج دوره مشروطه بود که در خلال آن، بی‌ثباتی و خطر جدایی، مناطق دولت قاجار را تهدید می‌کرد (همایون کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۳۵۶). همچنین،

قحطی بزرگ سال‌های ۱۲۹۶ تا ۱۲۹۸ که بخش بزرگی از جمعیت کشور را نابود کرد، نشان‌دهنده اوضاع فلاکت‌بار مردم است. در دوره پس از انقلاب مشروطه، تراز پرداخت‌ها همواره دچار کسری بوده و بر حجم بدهی خارجی کشور افزوده می‌شد. مخارج بیش از درآمدها بود و نتیجه آن، ناتوانی دولت در رسیدگی به تعهدات مالی و بازپرداخت وام‌هایش بود (همایون کاتوزیان، ۱۳۹۲: ۱۱۲). در این دوره، ایران وام‌های کلانی دریافت کرد که بر بدهی پیشین آن افزود و اقتصاد نحیف کشور را بدهکارتر کرد. درواقع، بحران اقتصادی‌ای که از دوره ناصری نمایان شده بود، کماکان ادامه داشت و حکومت مشروطه ناتوان از درمان آن بود.

۲-۳. سیاست مهندسی فرهنگی برای توسعه

تعمیق بحران اقتصادی، جدایی‌خواهی، و از کنترل خارج شدن بخش‌هایی از مناطق (عمدتاً مناطق پیرامونی و طردشده توسط قانون اساسی مشروطه) که ناتوانی پارادایم مشروطه‌خواهی و قانون‌گرایی را آشکار کرد، سبب ظهور دولتی توسعه‌گرا نشد و عرصه را برای ظهور پارادایم مهندسی فرهنگی بر مبنای ناسیونالیسم باستان‌گرا، که توجیه‌گر سیاست‌های خاص قومی، غرب‌گرایی حکومتی، و نهادینه کردن این امور در جامعه بود، فراهم کرد. مهندسی فرهنگی به معنای تنظیم، جهت‌دهی، و سامان دادن به کل دستگاه دولتی در راستای حفظ و حراست از فرهنگ آن کشور بوده و در جریان آن، فرهنگ جامعه باید بازخوانی و بازشناسی شده و سپس، فرهنگ مطلوب مشخص شود (پوررضا، ۱۳۸۵: ۱۲). درواقع، مهندسی فرهنگی، روایتی از فرهنگ یک جامعه را برجسته یا بر ساخته کرده و سپس، در راستای تحمیل آن به کل اجتماع عمل می‌کند. تبیین چرایی وقوع این امر، نیازمند بررسی زوایای گوناگونی است تا دلایل سیاسی، اقتصادی، تاریخی، و ژئوپلیتیکی مسئله واکاوی شود. هنگامی که متجددان، در پی اصلاح امور مملکت بودند، افرادی چون جلال‌الدین میرزا، آخوندزاده، و کرمانی راه ساده‌تری را برای جبران عقب‌ماندگی کشور نشان دادند که همان، روایت‌های تاریخ‌زده و میانبرهای ذهنی بود (ضیاءالبراهیمی، ۱۳۹۶: ۱۴۴). «ناسیونالیسم بی‌جاساز» شکل گرفته در اواخر دوره قاجار، ادعای وجود و تداوم همیشگی ۲۵۰۰ ساله ایران را داشت و معتقد بود که عظمت ایران را باید در دوران طلایی پیش از اسلام جست (ضیاءالبراهیمی، ۱۳۹۶: ۹). این نوع ناسیونالیسم، به تمجید از گذشته پیش از اسلام ایران و محکوم کردن اسلام و اعراب به‌عنوان مسئول همه

نابسامانی‌های کشور می‌پرداخت؛ چنان‌که در بیان علت عقب‌ماندگی و فقدان توسعه در ایران، اعراب و اسلام به‌عنوان ویرانگران تمدن به‌اصطلاح برتر ایران و عامل انحطاط آن به‌تصویر کشیده می‌شدند (اصغرزاده^۱، ۲۰۰۷: ۱۲).

پارادایم مهندسی فرهنگی در دوره رضاشاه، خواستار بازآفرینی جایگاه شکوهمند گذشته ایران و درعین‌حال، تقلید (حتی در صورتی‌ترین کارها) از غربی‌هایی بود که اکنون، برادران آریایی نامیده می‌شدند. این پارادایم، پیچیدگی‌های فراوان و پیامدهای گسترده‌ای برای مردم ایران داشت. باستان‌گرایی شکل گرفته در این دوره، با ایجاد گسستی ۱۳۰۰ ساله در تاریخ، بنیان نظری غرب‌گرایی و شووینیسیم را فراهم کرد و این‌سه در قالب رابطه‌ای پیچیده، پارادایم مهندسی فرهنگی را برای رسیدن به توسعه شکل دادند؛ زیرا درواقع، تاریخ، بهترین ابزار فرهنگی برای تعریف گذشته ملت‌ها و ترسیم آینده دلخواه آن‌ها است و برای تولید ماده خام ایدئولوژی‌های ملی، قومی، و بنیادگرا از آن استفاده می‌شود (ضیاءابراهیمی، ۱۳۹۶: ۶۳). به‌این‌ترتیب، با بر ساخته شدن تاریخ شرق (واقعی یا خیالی) توسط شرق‌شناسان، احساسی از اصالت، تداوم، و آگاهی زمانی-مکانی در میان شرقی‌ها ظهور کرده و همین آگاهی در خدمت پرورش ناسیونالیسم در میان آنان عمل کرد (اصغرزاده، ۲۰۰۷: ۳). در قالب همین نوع تاریخ‌نگاری، میراث فرهنگی، نژادی، و زبانی پیشااسلامی مربوط به ایران نیز در پژوهش‌های قرن نوزدهم شرق‌شناسان اروپایی، تحکیم بیشتری یافته و از آن برای ارائه حس ایرانی بودن و تداوم آن در تاریخ استفاده شد (وزیری^۲، ۱۹۹۳: ۶۵).

«نامه خسروان»، نوشته جلال‌الدین میرزای قاجار، نخستین اثر ایرانی‌ای است که همه دوره‌های عمر ایران را به هم پیوند زده و ایران را به واحدی ملی با تاریخی بدون گسست تبدیل کرده است (ضیاءابراهیمی، ۱۳۹۶: ۵۷). این شیوه تاریخ‌نگاری ایران‌محور، در کنار تاریخ پیش از اسلام تکوین یافته بر مبنای کتاب‌های مجهول و غیر معتبر هندی «دساتیر» و «شارستان چهارچمن» که به یک‌باره در قرون شانزدهم و هفدهم میلادی ظاهر شدند، سنگ بنای پارادایم مهندسی فرهنگی بود که پیامدهای آن برای مسیر توسعه کشور، به تدریج مشخص شد.

1. Asgharzadeh

2. Vaziri

۱-۲-۳. روشنفکران و مهندسی فرهنگی

جدل بر سر نقش روشنفکران در تاریخ تحولات سیاسی معاصر ایران، این گونه ایجاب می‌کند که جایگاه، آمال، و گفتمان‌های روشنفکری در ایران را با نگاهی به‌دور از ارزش‌گذاری تبیین کنیم. پس از انقلاب مشروطه که خود به‌سبب طرح اندیشه‌های نسل نخست روشنفکران معاصر ایرانی شکل گرفت، نسل دوم روشنفکران، در پاسخ به ضرورت ایجاد دولت مدرن، در ایران سربرآوردند و در روند نوسازی جامعه ایرانی، همکاری کردند؛ به‌گونه‌ای که می‌توان گفت، سیاست‌گذاری توسعه در ایران، محصول این روشنفکران بوده است (نجف‌زاده و خطیبی، ۱۳۹۳: ۹۵-۱۱۶)؛ در این چارچوب، گروهی از روشنفکران دوره مشروطه، یکسان‌سازی فرهنگی در ایران و همگون‌سازی فرهنگی (آسمیلاسیون) غیرفارس‌زبانان را به‌عنوان اصلی‌ترین راه رسیدن به توسعه معرفی می‌کردند و در پی توجیه و اجرای سیاست مهندسی فرهنگی از سوی دولت برآمدند.

شاید بتوان بنیان‌گذار پارادایم مهندسی فرهنگی برپایه شووینیسم فارسی و غرب‌گرایی را — که از آبخشور باستان‌گرایی شکل گرفته تغذیه می‌کرد — فتح‌علی آخوندزاده دانست که با استناد به گذشته باستانی ایران، خواهان مهندسی فرهنگی برای دستیابی به توسعه شده است. برون‌داد اندیشه‌های وی، روشنگری از بالا بود که به مستبدی روشن‌اندیش نیاز داشت (وحدت، ۱۳۹۵: ۸۴). این کار، نیازمند دولتی تمامیت‌خواه بود که البته توانایی کنترل و مهندسی ابعاد دیگر جامعه، از جمله اقتصاد، را نیز در اختیار اعضای ائتلاف مسلط قرار می‌داد. وی تصویری خیالی از گذشته پیش از اسلام ایران ارائه کرده (آخوندزاده، ۱۳۵۷: ۱۸-۱۶) و عامل بدبختی و عقب‌ماندگی امروز ایران را در قالب ادبیاتی شووینیستی به حمله اعراب و ورود اسلام به ایران نسبت داد (آخوندزاده، ۱۳۵۷: ۳۲-۲۳). آخوندزاده بازگشت به آسایش گذشته ایران را در مبارزه با استبداد، گسترش آموزش و سواد، و زدودن آثار فرهنگی اعراب در جامعه ایران، در کنار الگو برداری از غرب می‌دانست که البته ابعاد باستان‌گرایانه و غرب‌گرایی اندیشه‌های وی بعدها برجسته‌تر شده و توسط میرزا آقاخان کرمانی — که از برجسته‌ترین شارحان اندیشه‌های آخوندزاده بود — بسط و گسترش یافت.

کرمانی در کتاب «سه مکتوب» — که با الگو برداری از مکتوبات آخوندزاده نوشته است — و با افزودن بر ابعاد باستان‌گرایانه اندیشه‌های آخوندزاده و ارائه تصویری تخیلی از گذشته باستانی ایران، عامل عقب‌ماندگی آن روز کشور را شکست در مقابل اعراب دانسته است. ضدیت با

اعراب که همسایگان بلافصل ایران بوده و دارای مذهب و تاحدودی فرهنگ مشابه با ساکنان ایران هستند، نقطه مشترک گفتمان این گروه از افراد بود. کرمانی، راه پیشرفت ایرانیان را تحصیل علم دانسته و لازمه آن را اصلاح و پیرایش زبان فارسی و الفبای مورد استفاده در ایران عنوان کرده و اصلاح آن را به عنوان راه توسعه و پیشرفت نشان می‌داد (کرمانی، ۲۰۰۰: ۳۸۹-۳۸۸). همچنین، کرمانی ریشه زبان فارسی و به تبع آن، ایرانیان را با فرانسوی، یکی عنوان کرده و جبر جغرافیایی منجر به قرارگیری در خاورمیانه و رویارویی با اعراب را عامل عقب ماندگی مردم فارس می‌دانست (کرمانی، ۱۳۷۹: ۴۰۲). کرمانی نیز خواهان نوعی مهندسی فرهنگی بر مبنای پیرایش زبان فارسی و غرب گرایی به منظور بازگشت به خویشتن پاک و اصیل باستانی و در عین حال، تقلید از غربی‌ها بوده تا به این وسیله، عقب ماندگی ایران جبران شود. گفتنی است، اصلاح زبان و پیرایش آن، فرایندی اجتماعی و سیاسی است که توسط سیاستمداران و ایدئولوگ‌ها پیگیری می‌شود (اتابکی، ۱۳۸۵: ۲۲۴-۲۲۳).

در چند سال منتهی به دوره پهلوی و پس از آن، روزنامه‌ها و مجله‌های فراوانی، ناسیونالیسم باستانی، نیاز به دولتی مقتدر و به شدت متمرکز، شووینیسم فارسی، تلاش برای غربی شدن و طرد مردمان غیر فارس ساکن در سرزمین‌های محرومه ایران را تبلیغ می‌کردند. از جمله این جراید می‌توان به «کاوه» اشاره کرد. این نشریه، توسط تقی‌زاده — که از سیاسیون دوره مشروطه و پس از آن بود — منتشر می‌شد که در آغاز در راستای تهییج احساسات ناسیونالیستی در ایران علیه بریتانیا و (به ویژه) روسیه اقدام کرد و به ترویج آلمان دوستی و مشروطه خواهی می‌پرداخت. تقی‌زاده، که غرب گرایی دوا تشه بود، می‌گوید: «اگر مقصود تجدید پرستان ما واقعاً هدایت قوم خود به شاهراه تمدن حقیقی فرنگستان باشد، باید با کمال جرئت همه گونه قیود قدیمه را دور انداخته و بدون هیچ قیدی، تمدن فرنگی و اسباب آن را بلا شرط و لا بشرط بگیرند تا داخل جاده معرفت بین المللی و جریان انسانیت امروزه شوند» (روزنامه کاوه، شماره ۳۳، دوره ۱، ۱۰). وی سه اولویت کاری را برای همه وطن دوستان ایرانی مطرح می‌کرد که بر مبنای آن توصیه می‌شد: «ایران باید ظاهراً و باطناً، جسماً و روحاً، فرنگی مآب شود» و از فرهنگ خودی، تنها باید زبان فارسی حفظ شود (روزنامه کاوه، شماره ۱، سال ۱، دوره جدید، ۲). این روزنامه، تأثیر بسزایی در ترویج عقاید شووینستی داشت و در جایی، فاصله تمدنی ایران نسبت به غرب را با تفاوت و فاصله تمدن و تربیت گرد، عرب، بلوچ، و ترکمن نسبت به تهران مقایسه کرده است (روزنامه کاوه، شماره ۴، سال ۲، دوره

جدید، ۲). در این روزنامه نیز دوگانه شووینیسیم فارسی و غرب گرایی، به عنوان راه توسعه کشور، و ابزار اصلی آن نیز نظام آموزشی همگانی، معرفی شده است. استفاده از ابزار آموزش همگانی برای همگون سازی کردها در دوره پهلوی اول، که برپایه خواست این گونه افراد بوده است، را می توان در نامه حکومت کردستان به وزارت داخله در تاریخ ۱۳۱۰/۱۲/۷ مشاهده کرد: «برای اینکه در آتیه، تمام اهالی، مجبور به تکلم به زبان فارسی بشوند، ایجاد مدارس متعدده در بلوکات و شهر و فرستادن معلم از مرکز، ضروری است که در نتیجه تربیت اساسی، بعداً به هیچ وجه آشنا به زبان کردی خود نباشند» (سازمان اسناد ملی، سند ۲۹۰/۷۷۶۳).

روزنامه تأثیرگذار دیگر این دوره، «ایران شهر» است که از سال ۱۹۲۲ به مدت چهار سال توسط حسین کاظم زاده (ایران شهر) در آلمان منتشر می شد. به نظر ایران شهر، برای هدایت یک فرد یا یک ملت به جاده ترقی باید افکار و عقاید وی اصلاح شود (مجله ایران شهر، سال چهارم، ۱۳۲۴: ۷۷۶). وی تعلیم و تربیت را منشأ بدبختی و خوشبختی یک قوم دانسته و بر این نظر است که از گذرگاه آموزش باید افکار مردم را تغییر داده و اندیشه های جدید را در دماغ های جوانان پاشید (مجله ایران شهر، سال سوم، ۱۳۲۴: ۳۸۸). این مجله، گسترش حس ملیت و تقویت آن را وظیفه اصلی نظام آموزشی دانسته که نقش قوانین، مطبوعات، خطبه ها، و... را در این زمینه تکمیل کرده و به وسیله ابراز علاقه و برتری دادن به نژاد ایرانی، نیاکان گذشته، آب و خاک ایران، و زبان و شعایر ملی به دست می آید (مجله ایران شهر، سال دوم، ۱۳۲۳: ۴۳۹). ابعاد شووینستی نوشته های این مجله را می توان در اشاره وی به اعراب با عنوان عرب های پابرنه و وحشی، مشاهده کرد که موجب ویرانی ایران و تباهی زبان و خط و فرهنگ ایرانیان شده اند (مجله ایران شهر، سال اول، ۱۳۲۳: ۳۴۳-۳۴۲). کاظم زاده، وحدت نژاد، مذهب، و زبان در یک کشور را موجب ترقی و استقلال آن دانسته و کثرت این موارد را موجب انقراض و تجزیه مملکت شمرده است (مجله ایران شهر، سال دوم، ۱۳۲۳: ۲۱۸). در ادبیات این دوره، از هویت، فرهنگ، و زبان فارسی، به عنوان هویت ملی ایران یاد شده و فارس بودن و زبان فارسی، بر زبان های دیگر مقدم دانسته شده است. افزون بر این، به نظر ایران شهر، کشور ایران، ناچار است تمدن غربی را بپذیرد و آشنایی با تاریخ باستانی، افتخار به ملیت خود، و زندگی تنها برای حفظ ملیت را از راه های رسیدن به تمدن غربی برشمرده است (مجله ایران شهر، سال اول، ۱۳۲۳: ۳۱۵-۳۱۴). کاظم زاده نیز مانند روزنامه کاوه، خواستار مهندسی اجتماعی با دگرگونی جامعه و تغییر فرهنگ مردم از طریق نظام آموزشی شده و اندیشه های

وی، دارای رگه‌های شووینیسیم قومی و غرب‌گرایی است.

مجله دیگری که خواهان همسان‌سازی غیرفارس‌زبانان سرزمین‌های محروم شده است، مجله «آینده»، به‌سردبیری محمود افشار بود که نخستین شماره آن در سال ۱۳۰۴ چاپ شده است. افشار، پس از تنظیم قشون، مالیه، و استقرار امنیت، گسترش تعلیم و تربیت را مهم‌ترین وظیفه حکومت می‌دانست. مطلوب این مجله، به‌اذعان خودش، وحدت ملی ایران بوده که دربردارنده وحدت سیاسی، اخلاقی، و اجتماعی مردم است. همچنین، تأکید می‌کند که برای حفظ استقلال سیاسی و تمامیت ارضی ایران باید «در تمام مملکت، زبان فارسی عمومیت یابد، اختلافات محلی از حیث لباس، اخلاق، و... محو شود، ملوک‌الطوایفی از میان برود، کرد و لر و قشقایی و عرب و ترک و ترکمن و... با هم فرقی نداشته، هریک به لباسی ملبس و به زبانی متکلم نباشند... تا در ایران، وحدت ملی از حیث زبان، اخلاق، لباس، و... حاصل نشود، هر لحظه برای استقلال سیاسی و تمامیت ارضی ما احتمال خطر هست. اگر ما نتوانیم همه نواحی و طوایف مختلفی را که در ایران سکنی دارند، یکنواخت کنیم، یعنی همه را به‌تمامی ایرانی نماییم، آینده تاریکی در جلو ماست» (مجله آینده، شماره ۱، ۱۳۰۴: ۵-۴)؛ بنابراین، تلاش همه باید در راستای جایگزینی زبان فارسی با زبان‌های بیگانه در ایران باشد و این امر از طریق مدارس ابتدایی، وضع قانون تعلیم عمومی اجباری و رایگان، و فراهم آوردن وسایل آن، ممکن می‌شود. همچنین، باید ایلات فارس‌زبان را به مناطق غیرفارس کوچ داده و ایلات غیرفارس و بیگانه را به مناطق فارس‌زبان منتقل کنیم، نام مناطق را تغییر داده و تقسیمات اداری استان‌ها را مناسب با این هدف قرار دهیم. باید توجه داشت که اساس سیاست داخلی ایران، عبارت است از حفظ و تکمیل وحدت ملی ایران به‌وسیله ترویج زبان فارسی (مجله آینده، شماره ۱، ۱۳۰۴: ۸-۶). از دید افشار، کردها باید فارس‌زبان شوند و این کار از طریق آموزش زبان فارسی و تاریخ ایران در مدارس و ایجاد ارتباط و کشیدن جاده و راه‌آهن بین مناطق ایشان و مناطق فارس‌زبان برای گسترش ارتباط اجتماعی و اقتصادی انجام می‌شود (مجله آینده، شماره ۱، ۱۳۰۴: ۶۲). نمود عینی این دو خواسته آخر را می‌توان در سفارش دولت برای نوشتن کتاب‌های تاریخی توسط مینورسکی، مردوخ، و یاسمی به‌منظور اثبات ایرانی بودن کردها و تخصیص مبلغ ۵۰۰۰۰ ریال برای این امر، مشاهده کرد (سازمان اسناد ملی، سند ۲۹۷/۳۹۸۲۵).

این کتاب‌ها، بعدها نیز به‌عنوان منبع، موردارجاع واقع شده و به‌این ترتیب، دانشی مبتنی بر

قدرت در زمینه تاریخ و هویت کردها شکل گرفت. نکته جالب توجه، اجرای موبه موی دستورالعمل افشار در کنار سیاست کلی غربی شدن ظاهری و باطنی توسط رضاشاه است. رضاشاه در سخنرانی خود خطاب به دانشجویان اعزامی به اروپا و در راستای سیاست غرب گرایی دولت خویش اعلام کرد: «هدف اصلی ما از اعزام شما به اروپا آن است که آموزش اخلاقی ببینید؛ چراکه می بینیم کشورهای غربی به مقام بلندی دست یافته اند، چون آموزش اخلاقی کامل و همه جانبه ای دارند. اگر فقط آموزش علوم بود، نیازی به اعزام شما به خارج نداشتیم؛ می توانستیم معلمان و استادان خارجی را استخدام کنیم» (فوران، ۱۳۷۷: ۳۴۰-۳۳۹). این سخنان، در راستای غربی شدن ظاهری و باطنی موردنظر روشنفکران و بخشی از نخبگان حاکم است که آن را یکی از پایه های توسعه ایران می دانستند و به عنوان بخشی از پروژه مهندسی-اجتماعی توسط رضاشاه پیگیری شد (همایون کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۳۶۳). پیامد نظری ناسیونالیسم رسمی این دوره نیز این ادعا بود که ملت ایران، قوم یگانه یکدستی است که زبان واحدی دارد و روایت حقه به جانبی از تاریخ را نشر می داد که آشکارا ضدعرب و ضدترک بود. جنبه عملی ناسیونالیسم دولتی نیز مبارزه با زبان های غیرفارسی، تبعیض اقتصادی و اجتماعی علیه استان های غیرفارس زبان، و یورش نظامی به زندگی و فرهنگ عشایری بود (همایون کاتوزیان، ۱۳۷۹: ۴۳۳). در ایران نیز مانند ترکیه، قالب بندی فرهنگی حکومت، هویت ایرانی تصویری را برای همه گروه های قومیتی کشور ارائه داد که تنها مبتنی بر نشانه های فارسی بوده و این امر به عنوان بنیان ایجاد دولت-ملتی مدرن و متحد درنظر گرفته شد (رومانو^۱، ۲۰۰۶: ۲۲۴). درواقع، رضاشاه، آغازگر دوره سرکوبگرانه ای از دولت-ملت سازی بود که در خلال آن، برنامه کار ناسیونالیستی تمرکزگرایانه ای توسط دولت پیگیری، و هویت واحد ملی، بر مبنای فهم فارسی ساخته شد و فارس بودن بر هویت های قومی و مذهبی دیگر، اولویت و برتری یافت (ییلدیز و تاییسی، ۲۰۰۷: ۳۴).

همسو با این ایدئولوژی، در نشانه های عمومی، نام فروشگاه ها، سربرگ های اداری و تجاری، و حتی کارت های ویزیت، تنها باید از واژه های فارسی استفاده می شد (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۱۶۲). استفاده از زبان فارسی به عنوان تنها زبان آموزشی و اداری، اجباری شد و با رویکردی دوگانه به سوادآموزی، هم زمان با گسترش مدارس عمومی، دادگاه های عرفی، و ارتباطات، بر

1. Romano

2. Yildiz & Taysi

تعداد فارس‌زبانان باسواد افزوده شد و درعین حال، با تعطیل شدن مدارس و نشریه‌های متعلق به جمعیت غیرفارس، شمار باسوادهای آنان کاهش یافت (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۷۷). به این ترتیب، زبان فارسی، که طبق قانون اساسی مشروطه به عنوان زبان رسمی کشور انتخاب شده بود، به زبان حاکمیت، سیاست، و قدرت، وسیله دسترسی به دانش و ابزاری برای مدرنیته و پیشرفت تبدیل شد (ولی، ۲۰۱۱: ۴). سیاست رژیم پهلوی بر انکار هرگونه حقوق فرهنگی برای ملیت‌های غیرفارس مبتنی بوده و زبان فارسی به عنوان تنها زبان آموزشی، حقوقی، و دولتی در ایران، به رسمیت شناخته شد. در کتاب‌های مدارس نیز بر برتری فرهنگ فارسی تأکید و از آن برای خدمت به تقویت نظام سرکوب ملیت‌ها که دولت پهلوی بر آن بنا شده بود— استفاده می‌شد. تنها بخت غیرفارس‌زبانان برای پیشرفت نیز از طریق حل شدن در فرهنگ غالب ممکن بود (هالیدی، ۱۳۵۸: ۲۰۶-۲۰۵). این رویه تا جایی پیش رفت که فارسی را به عنوان زبان علم و ادب ایرانی معرفی کرده و آن را یگانه زبان هنر ایرانی دانستند که حتی موسیقی، نقاشی، مجسمه‌سازی، و هر فکر و خیال و کاری، همه باید به فارسی باشد (شادمان، ۱۳۸۹: ۶۰). در واقع، در ایران، کوششی رسمی برای یکسان‌سازی زبانی مردم و تحمیل زبان فارسی به همگان وجود داشته است (هالیدی، ۱۳۵۸: ۱۴) و روایت تاریخی تحریف‌شده‌ای نیز توسط دستگاه آموزشی، کتاب‌ها، و جراید ارائه می‌شد که آشکارا، کارکرد اجتماعی آن، به حاشیه راندن گروه‌های زبانی دیگر، از مشارکت در توسعه ایران بود. شووینیسیم، حسرت تجدید امپراتوری پرافتخار گذشته، ایدئولوژی ناسیونالیستی شدید، و وجود پیشوا، ابعاد فاشیستی رژیم پهلوی را نشان می‌داد، با وجود این، رشد نیروهای تولید و رویارویی آن‌ها، به اندازه‌ای نبوده است که بتوان نوع حکومت را فاشیستی نامید (هالیدی، ۱۳۵۸: ۵۱). شاید شبه‌فاشیسم، تناسب بیشتری با حکومت پهلوی داشته باشد. در همین راستا، رضاشاه به تقلید از ماشین تبلیغاتی ایتالیای فاشیست و آلمان نازی، سازمان پرورش افکار را ایجاد کرد (آبراهامیان، ۱۳۸۴: ۱۷۸).

یکی دیگر از ابعاد مهندسی فرهنگی حکومت پهلوی، دخالت در شخصی‌ترین شئون زندگی افراد، از جمله شیوه پوشش و لباس آن‌ها بوده است. لباس یک‌شکل در قالب لایحه‌ای در چهارم دی‌ماه ۱۳۰۷، به کلیه مردم، به استثنای روحانیون، تحمیل شده و سرپیچی از دستور پوشیدن لباس انتخاب‌شده، پیامدهایی چون جریمه نقدی و حبس داشت (اتابکی و یان زورشر، ۱۳۸۵: ۱۹۷-۱۹۶). همچنین، طرح تبعید ایلات غیرفارس از سرزمینشان و آوردن

فارس‌زبانان به مناطق آنان اجرا شد و در راستای تغییر دموگرافی مناطق غیرفارس‌زبان و به‌ویژه زاگرس، همسان کردن مردم این منطقه و تحلیل ظرفیت‌های انسانی و اقتصادی آنان، بسیاری از کردها و لرها از سرزمین خود تبعید شدند. افزون‌براین، نام غیرفارسی مکان‌ها، تغییر کرده و نام‌های جدیدی بر آنان تحمیل و هر نوع نشانه قومیتی در کنار تغییر نام مکان‌ها و بعضاً اسامی ایلات، نیز تغییر داده شدند (جلال‌پور، ۱۳۹۱: ۵۰). تقسیمات اداری و استانی نیز در راستای خدمت به سیاست‌های مهندسی فرهنگی و برقراری سلسله‌مراتب قدرت و ثروت، برپایه هویت، طراحی شدند که نمود آن را در شیوه تعیین حدود استان‌ها و ویژگی‌های قومی و مذهبی ساکنان می‌توان دید.

۲-۳. پیامدهای مهندسی فرهنگی برای توسعه

همان‌گونه که در بخش نظری اشاره شد، بدون درنظر گرفتن سیاست، به‌مفهوم تحول فکری، هیچ میزانی از نهادسازی و آموزش، موجب ایجاد یک حکومت مطلوب و کارا نخواهد شد (لفت‌ویچ، ۱۳۸۴: ۱۵۹). پارادایم مهندسی فرهنگی در ایران نیز که به‌منظور پیشبرد برنامه غرب‌گرایی و یکسان‌سازی فرهنگی-هویتی درپیش گرفته می‌شد، درعمل، خود به دولتی مقتدر و تمامیت‌خواه نیاز داشت و درواقع، توجیه‌گر آن بود. دولت متمرکز و مقتدر در کنار سیاست‌های همگون‌ساز زبانی و فرهنگی، به دو ابزار اصلی پیشرفت کشور و مدرن‌سازی آن تبدیل شدند که از طریق آن‌ها دولت‌ملت مدرن به‌وجود می‌آمد (اتابکی و یان زورشور، ۱۳۸۵: ۱۴-۱۳). این تلازم و توجیه‌گری بین پارادایم مهندسی فرهنگی و دولت اقتدارگرا، متمرکز، و تمامیت‌خواه، که از توانایی کنترل کامل بر مناسبات اقتصاد سیاسی کشور و ایجاد انواع انحصارهای اقتصادی برخوردار باشد، در کنار ایجاد بنیان ایدئولوژیک لازم برای توجیه و بازتولید رابطه شبه‌مستعمراتی با غرب (بر مبنای غرب‌گرایی) و شرایط نابرابر غیرفارس‌زبانان فلات ایران (که مقهور قدرت نظامی ارتش تحت حمایت انگلیس و به‌سرکردگی رضاشاه شده بودند) در مقابل فارس‌زبانان، بخشی از چرایی برجسته شدن رویکرد مهندسی فرهنگی توسط حکومت پهلوی را تبیین می‌کند.

لازمه پیشبرد طرح مهندسی فرهنگی، گسترش دستگاه بوروکراتیک و نظامی بود که خود، سبب پیدایش فرصت‌های اقتصادی برای عده‌ای شد؛ به‌گونه‌ای که بخش بزرگی از بودجه دولت، همواره به نیروهای نظامی و کارکنان اداری اختصاص می‌یافت. چاپ کتاب‌های درسی

به گونه‌ای متمرکز و اجبار دانش‌آموزان به پوشیدن لباس یک‌شکل نیز گریزگاهی انحصاری برای کسب درآمد برای اعضای ائتلاف مسلط بود. سیاست مهندسی فرهنگی، با تغییر الگوی مصرف در زمینه‌هایی چون کشف حجاب، منع پوشش سنتی، و جایگزینی شیوه غربی در پوشش، در عمل، شبکه‌ای از منافع اقتصادی مستقر و گاهی مستقل را نابود کرد و در چارچوب اقتصاد سیاسی انحصارات، فرصت‌های جدیدی را برای اعضای ائتلاف مسلط به وجود آورد. بعد دیگر چرایی اتخاذ این رویکرد توسط حکومت پهلوی، به بی‌توجهی پارادایم مهندسی فرهنگی به مناسبات اقتصاد سیاسی مربوط می‌شود؛ به گونه‌ای که این پارادایم در دستورکار توسعه‌ای خویش، بدون دخالت و خواستی برای دگرگونی مناسبات اقتصاد سیاسی، انحصارهای عمدتاً هویت‌محور به وجود آمده در این دوره را نادیده گرفته و تیول‌داری مدرن شکل گرفته را در پشت خواست‌های نامربوط به امر توسعه، پنهان کرد. براین اساس، به نظر می‌رسد، سیاست مهندسی فرهنگی، به تولید ابزاری برای نخبگان فرادست به منظور اعمال سلطه اقتصادی و کسب رانت برای برپا داشتن هرم وفاداران و استقرار نظم اجتماعی مطلوب ایشان، یاری رسانده است.

۳-۲-۳. اقتصاد سیاسی انحصارهای هویت‌محور و تیول‌داری مدرن^(۲)

تیول، به قطعه‌ای زمین یا آبادی گفته می‌شود که مالکیت آن به‌ازای خدمات دولتی و لشکری از جانب شاه به شخصی واگذار می‌شود. البته وضعیت بی‌ثبات مالکیت در ایران و ویژگی استبدادی آن، ریشه در وضعیت آبی و جغرافیایی فلات ایران داشت. هرچند برپایه قانون اساسی مشروطه، تیول‌داری ملغی شد، ولی ظهور دولت مدرن که توانایی کنترل اقتصاد کشور را دارد، منجر به ظهور دوباره پدیده تیول‌داری در قالبی جدید شد. با ظهور حکومت مدرن در ایران و نوسازی بوروکراتیک و نظامی که منجر به تمرکز قدرت در دستان دولت شده و توانایی کنترل هرچه بیشتر اقتصاد کشور را به آن داد، نوع جدیدی از تیول‌داری ظاهر شد؛ رضاشاه یک اقتصاد متمرکز و تحت کنترل دولت را به وجود آورده و در این مقطع، نظام انحصارات دولتی شکل گرفت (غنی‌نژاد، ۱۳۸۹: ۳۸).

قوانین انحصار تجارت مصوب سال‌های ۱۳۱۰ و ۱۳۱۱ تمام تجارت خارجی و برخی از مهم‌ترین اقلام تجارت داخلی، مانند گندم، را به انحصار دولت درآورد (اتابکی و یان زورشر، ۱۳۸۵: ۵۰-۴۹). در کنار این انحصارها، مجموعه قوانین انحصار شکر و چای ۱۳۰۴،

انحصار تریاک ۱۳۰۷، انحصار دخانیات ۱۳۰۸، انحصار ابریشم و نوغان ۱۳۱۱، انحصار کالاهای نخ و پنبه‌ای ۱۳۱۳، و بسیاری دیگر از این‌گونه انحصارها، به ابزاری در دستان حکومت و به عبارتی، اعضای ائتلاف مسلط بر جامعه، برای بازتولید مناسبات تیول‌داری به‌گونه‌ای مدرن و در چارچوب اقتصاد سیاسی انحصارها تبدیل شد. مهم‌ترین بخش این انحصارها در دوره رضاشاه، در قالب قانون انحصار تجارت خارجی و اصلاحیه آن گنجانده شد. بر مبنای بند «الف» ماده سوم این قانون، «دولت، مجاز است حق وارد کردن محصولات خارجی را که خود نمی‌خواهد مستقیماً عهده‌دار شود، به شرایط معینه و تحت مقررات مخصوص، به اشخاص یا مؤسسات مختلفه تجارتي واگذار نماید». درواقع، اشخاص و مؤسسه‌های یادشده، تیول‌داران مدرنی بودند که در دوره پهلوی، ثروت هنگفتی به‌دست آوردند. انحصارهای بازرگانی خارجی و ارز، به سود شرکت‌های بازرگانی بزرگی بود که با دولت رابطه داشتند (آبراهامیان، ۱۳۸۶: ۲۴-۲۳). در این دوره بازرگانان، دارندگان انحصار، مقاطعه‌کاران، و نورچشمی‌های سیاسی در کنار کمپرادورها، سود فراوانی برده و در زمینه صنعت نیز، صاحبان صنایع، بین سال‌های ۱۳۱۶-۱۳۱۰ با استفاده از بازار بزرگ و انحصاری داخلی، به سود سالانه ۲۲ درصدی دست یافتند (فوران، ۱۳۷۷: ۳۵۶). درواقع، نخبگان حاکم و هرم وفاداران‌شان، به بهانه و با عنوان اقتصاد ملی، حمایت از تولید داخلی، و کنترل بازرگانی خارجی، به سودهای هنگفتی دست یافته و ذی‌نفعان اصلی اقتصاد سیاسی، انحصارها بودند. در این میان، باید توجه کنیم که در عمل، انباشت ایجادشده توسط این گروه، برآمده از انحصار در اقتصاد کشور و تحمیل نرخ‌های بیشتر از قیمت‌های جهانی برای خرید کالا و خدمات به کل جامعه بود. بازرگانان واقعی این وضعیت، مردم عادی و مناطقی از کشور بودند که به تولید برخی از محصولات کشاورزی و دامی اشتغال داشتند و به دلیل تحمیل نرخ‌های پایین‌تر به تولیدات خود، زیان دیده بودند.

در این مقطع، روند شکل‌گیری نوعی مبادله نابرابر بین مناطق گوناگون کشور، پیامدهای گسترده‌ای داشت که همچنان تداوم یافت. افزون‌براین، با گسترش دستگاه بوروکراتیک و نظامی، مشاغل پردرآمد و با وجهه فراوان برای پیشبرد سیاست‌های مهندسی فرهنگی به‌وجود آمد که دولت، انحصار گماردن افراد در آن‌ها را در دست داشت. در این دوره، اداره ۳۰۰ شغل سطح بالای مملکتی، در اختیار نزدیک به ۸۰ نفر بوده است (دادگر، ۱۳۸۲: ۴). همچنین، از مشاغل دولتی و شبه‌دولتی رده‌های پایین‌تر و واگذاری مجوزهای به نسبت کم‌ارزش‌تر نیز برای

ایجاد لایه‌های پایینی وفاداران در قاعدهٔ هرم وابستگان نخبگان حاکم و دستگاه دولتی تحت کنترل ایشان، استفاده می‌شد. در این بین، باید به نقش هویت قومی و در برهه‌های بعدی، مذهبی افراد در دریافت تیول و جاگیری در بدنهٔ این هرم نیز توجه داشت؛ به گونه‌ای که می‌توان از اقتصاد سیاسی انحصارهای هویت‌محور سخن به میان آورد. به این ترتیب، نخستین و مهم‌ترین ویژگی دولت‌های توسعه‌گرا، که ادارهٔ کشور توسط نخبگان توسعه‌گرا و به نسبت دور از فساد است، در ایران ظهور نیافت (لفت‌ویچ، ۱۳۸۹: ۳۸۹). در دورهٔ پهلوی دوم نیز با ایجاد «بنیاد پهلوی»، دربار رشد چشمگیری داشت و از منابع آن برای تأثیرگذاری بر بخش‌های بزرگ اقتصادی و پرداخت پاداش به طرفداران رژیم استفاده می‌شد. این بنیاد، سهام‌دار عمدهٔ ۲۰۷ شرکت بزرگ فعال در زمینه‌های استخراج معادن، امور ساختمانی، ذوب فلزات، بیمه، بانکداری، کشاورزی، و هتلداری بود (آبراهامیان، ۱۳۸۶: ۲۶-۲۵). در واقع، انحصارهای ایجادشده توسط دولت، سبب شکل‌گیری دستگاه سودآوری به نام بنیاد پهلوی شده بود که از آن به عنوان منبع جدید درباری برای دادن تیول به وفاداران به رژیم استفاده می‌شد. فرماندهان ارتش و نخبگان حکومتی نیز قسمتی از همهٔ مقاطعه‌کاری‌های پرسود را به خود اختصاص داده و بین سال‌های ۱۳۵۵-۱۳۵۲ در خوش‌بینانه‌ترین حالت، مقامات دولتی، یک میلیارد دلار، کمسیون دریافت کردند. این شیوهٔ توزیع مازاد اقتصادی و تخصیص آن به نخبگان مسلط، بخشی از شالودهٔ مادی قدرت شاه را تشکیل داده و وفاداری این اشخاص و بستگانشان به دولت و شخص شاه را تقویت می‌کرد (فوران، ۱۳۷۷: ۴۶۴).

در مجموع، وارد شدن درآمدهای نفتی به اقتصاد ایران و چگونگی توزیع غیرمستقیم آن از طریق انحصارها، در میان اعضای ائتلاف حاکم و شبکه‌های طرفدارانشان را می‌توان در این چارچوب تحلیل کرد. انحصارهای صنعتی، کشاورزی، و خدماتی موجود، افزون بر کمک‌های مستقیم مالی دولت و حمایت‌های غیرمستقیم، مانند دسترسی به انرژی ارزان‌قیمت، جلوگیری از ظهور هر نوع رقیب احتمالی داخلی توسط دولت، سرکوب قیمت مواد خام (کشاورزی و دامی) و...، با انحصاری کردن بازار داخلی، توانایی دستیابی به بخش عمدهٔ ثروت تولیدشده توسط مردم یا توزیع‌شده (از محل درآمدهای هیدروکربنی) توسط دولت را در بین طرفداران آن فراهم می‌کرد؛ بنابراین، اقدامات دولت‌های حاکم بر ایران که در دوره‌های گوناگون در راستای بازتولید اقتصاد سیاسی انحصارهای هویت‌محور عمل کردند را نمی‌توان توسعه‌ای به‌شمار آورد. بر این اساس، می‌توان چرایی انتخاب پارادایم مهندسی فرهنگی به عنوان راه توسعهٔ ایران از

سوی نخبگان مسلط بر ایران را درک و تبیین کرد. درواقع، رویکرد مهندسی فرهنگی، توسعه را از حیطه اقتصاد سیاسی خارج کرده و هم‌زمان، توجیه‌گر وجود دولت متمرکز است. تمامیت‌خواهی و سیاست‌های شبه‌فاشیستی نیز از ابزارهای پیشبرد این پارادایم بود که پیامدهای فراوانی را برای مناطقی که هدف طرح مهندسی فرهنگی و سیاست همگون‌سازی (آسمیلاسیون) بودند، داشته است. در چنین زمینه‌ای، کژکارکردی اجتماعی و ضعف‌های ساختاری موجود به مبحث هویت ملی ربط داده شده است که نتیجه منطقی آن، پیگیری سیاست مهندسی فرهنگی برای ساختن انسان‌هایی به‌ظاهر ایده‌آل و تحمیل هویتی خاص با عنوان هویت ملی بر کل اجزای جامعه است تا از این‌راه با یکسان‌سازی هویتی، مشکلات و ضعف‌های موجود برطرف شوند. با ادغام ایران در اقتصاد جهانی از گذرگاه صادرات نفت و در فقدان دولتی توسعه‌گرا، ضعف‌ها و مشکلات ساختاری اقتصاد ایران بغرنج‌تر شد و اقدامات شبه‌توسعه‌ای پهلوی دوم که با سیل عظیم درآمدهای نفتی به‌گونه‌ای دلبخواه و مستقل از جامعه در پی صنعتی کردن کشور بود، شرایط جامعه را به‌سوی پرتگاه هدایت کرد. درواقع، بحران اقتصادی و کسری تراز پرداخت‌ها در اواخر دهه ۱۳۳۰ که به‌صورت ناآرامی سیاسی سال‌های ۱۳۳۹-۱۳۴۲ و رخدادهای خرداد ۱۳۴۲ نمایان شد (فوران، ۱۳۷۷: ۴۷۰)، بیانگر ناتوانی پارادایم مهندسی فرهنگی در رسیدن به توسعه و ظهور ناهنجاری‌های ناشی از این رویکرد بود. فشارهای تورمی ناشی از سیاست‌های انبساطی دولت، خود را در کسری بودجه سال‌های ۱۳۵۵ و ۱۳۵۶ نشان داد (غنی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۲۷۹). این رقم در سال‌های ۱۳۵۵ تا ۱۳۵۷ به‌ترتیب، ۱۶۹/۸، ۴۵۸، و ۶۰۸/۹ میلیارد ریال بوده است (بانک مرکزی). همچنین، سیاست‌های اتخاذشده برای رفع عدم تعادل‌ها و تنگناهای برآمده از سرمایه‌گذاری فراوان و مصرف بیش از امکان جذب و ظرفیت اقتصادی کشور، تنگناهای زنجیره‌ای را در پی داشت که برطرف کردن آن‌ها، نیازمند سرمایه‌گذاری‌های جدیدی بود. در نتیجه این چرخه بازخورد مثبت، کمبود اعتبار و کند شدن اجرای طرح‌ها شکل گرفت (غنی‌نژاد، ۱۳۹۵: ۲۸۱). شاید اگر آمار ۴۴ درصدی سوءتغذیه در ایران سال ۱۳۵۱ (همایون کاتوزیان، ۱۳۹۲: ۳۱۷)، ضریب جینی بیش از ۰/۵۰ در سال ۱۳۵۶ (بانک جهانی) و عدد بالای ۳۰ در زمینه سهم ۱۰ درصد از ثروتمندان جامعه از اقتصاد، نسبت به فقیرترین دهک (بانک مرکزی) را در کنار تورم و کسری بودجه کشور قرار دهیم، سیمایی کلی از وضعیت اقتصادی به‌دست آید. در این مقطع، باوجود درآمدهای سرشار نفتی، در

سال ۱۳۵۵ تنها ۴۵/۷ درصد از مردم ایران به آب لوله‌کشی دسترسی داشته و در زمینه برق نیز این آمار ۳۸/۴ درصد بوده است. در این میان، وضعیت مناطق پیرامونی و روستایی‌ها بسیار بدتر از میانگین کشوری بود. امید به زندگی ۵۱/۴ سال و نرخ باسوادی ۴۱ درصدی برای افراد بالای ۱۰ سال نیز بیانگر شرایط نابسامان ایران بوده است (عدم تعادل‌های منطقه‌ای در ایران، ۱۳۶۰). شرایط یادشده که بیانگر ناتوانی پارادایم مهندسی فرهنگی در رساندن کشور به توسعه بود، به برچیده شدن حکومت پهلوی انجامید.

درواقع، مشروطه‌خواهان، کژکارکردی اقتصاد کلان کشور را که از اواسط دوره قاجار نمایان شده بود، اصلاح نکردند و نتوانستند تغییر بنیادینی ایجاد کنند. این امر در کسری بودجه، تراز تجاری منفی، و انباشته شدن بدهی‌های خارجی آشکار شده بود. رضاشاه نیز با حفظ باطن امر و به‌وسیله نهادهای نوین، اقدام به گسترش شیوه اقتصاد سیاسی انحصارها در چارچوبی جدید و در قالب تیول‌داری مدرن کرد. این کار، سبب افزایش طرفداران ائتلاف حاکم به‌هزینه کل جامعه شده و درواقع، بدون افزایش چشمگیر تولید، دست‌کم در آغاز کار، اعضای هرم وفاداران به نخبگان مسلط، گسترش یافته و ناترازی اقتصادی تاحدودی تعدیل شد. افزون‌براین، بخش بزرگی از هزینه‌ها نیز بر مناطق پیرامونی تحمیل شده و در این دوره، رابطه مرکز-پیرامون در ایران بنا نهاده شد. در این میان، توجه به درآمدهای نفتی رضاشاه پس از تثبیت اولیه قدرت نیز اهمیت دارد. درواقع، ایران در سال ۱۳۱۰، پنجمین تولیدکننده جهانی نفت بوده و این امر به جبران کسری تراز بازرگانی و کاهش نیاز به وام‌های خارجی یاری رساند (فوران، ۱۳۷۸: ۳۷۲). در دوره رضاشاه، درآمد نفتی ایران، ۱۰ برابر شده و از ۴۶۹ هزار پوند استرلینگ در سال ۱۲۹۹ به ۴ میلیون و ۲۷۱ هزار پوند در اواخر زمامداری وی رسید (فوران، ۱۳۷۸: ۳۳۵). رضاشاه با استفاده از این درآمد، طرح‌های موردنظر حکومت را به‌پیش برده و به‌ویژه اقدام به خرید هنگفت تسلیحات کرد (غفاری^۱، ۲۰۰۰: ۱۲۷). گسترش هرچه بیشتر هرم وفاداران از طریق بسط دستگاه بوروکراتیک و نظامی و پیشبرد طرح مهندسی فرهنگی، در صدر اهداف رضاشاه قرار داشت. جدول شماره (۲) روند افزایش درآمدهای نفتی دولت در عصر پهلوی اول را نشان می‌دهد.

جدول شماره (۲). روند افزایش درآمدهای نفتی دولت در عصر پهلوی اول

سال	لیره استرلینگ
از ۱۹۱۳ تا ۱۹۲۰	۱۳۲۵۵۵۲
۱۹۲۱	۴۶۸۷۱۸
۱۹۲۲	۵۸۵۲۸۹
۱۹۲۳	۶۲۴۰۰۰
۱۹۲۴	۴۶۶۷۴۴
۱۹۲۵	۳۲۷۵۳۳
۱۹۲۶	۷۲۸۷۷۸
۱۹۲۷	۱۴۱۲۰۰۰
۱۹۲۸	۱۰۱۲۰۰۰
۱۹۲۹	۱۳۴۱۰۰۰
۱۹۳۰	۱۲۸۸۰۰۰
۱۹۳۱	۳۰۷۰۰۰
۱۹۳۲	۱۵۳۰۰۰۰
۱۹۳۳	۱۷۸۵۰۰۰
۱۹۳۴	۲۱۵۹۰۰۰
۱۹۳۵	۲۱۹۲۰۰۰
۱۹۳۶	۲۸۲۹۱۹۸
۱۹۳۷	۳۴۴۵۰۰۰
۱۹۳۸	۳۳۰۷۰۰۰
۱۹۳۹	۳۳۱۵۰۰۰

منبع: فاتح، ۱۳۵۸

افزایش درآمد یادشده، که در سال‌های سلطنت پهلوی دوم گسترش بیشتری پیدا کرد، موجب شد تا سیاست‌های مهندسی فرهنگی در ایران، پشتوانه مالی پیدا کند و در جامعه‌ای با اکثریت مردم نیازمند، با قدرت بیشتری به حیات خود ادامه دهد؛ این روند که در دوره جنگ جهانی دوم بر اثر دخالت خارجی و در سال ۱۳۵۷ به دلیل انباشته شدن مجموعه‌ای از بحران‌ها، دست‌کم در مناطق پیرامونی، دچار خلل شد، زمینه‌های تداوم بحران‌های آتی را برای کشور فراهم کرد.

نتیجه‌گیری

ارزیابی اقتصاد سیاسی و تبیین چگونگی بازتولید نظم اجتماعی می‌تواند چگونگی صورت‌بندی ابعاد گوناگون سیاست‌های توسعه‌ای از سوی نخبگان حاکم را به‌نمایش بگذارد. در این راستا، همان‌گونه که در بخش نظری این پژوهش تأکید شد، یکی از وظایف دولت مدرن، ایجاد «تحول اقتصادی» در جامعه است که در این بین، واکاوی سازوکار کسب ثروت در کنار چگونگی بازتولید نظم اجتماعی و نقش مهندسی فرهنگی حول منافع مستقر، کمک

فراوانی به بررسی وضعیت توسعه‌یافتگی کشورها می‌کند. نتایج پژوهش حاضر نشان داد که دولت در ایران پس از مشروطه با ایجاد انحصارهای اقتصادی، ضمن کسب ثروت تولیدشده در جامعه و با استفاده از این انباشت در کنار واگذاری انحصارها به وابستگان خویش در قالب تیول‌داری مدرن، حداقل لازم از وفاداران را برای حفظ و بازتولید شرایط موجود فراهم آورده است و درعین‌حال، سیاست‌های مهندسی فرهنگی را با استفاده از مشارکت بخشی از جریان‌های وابسته‌ی روشنفکری و دانشگاهی در خدمت تأمین منافع مالی خود قرار داده است. به بیان روشن‌تر، با اینکه تجربه‌ی بیش از یک قرن تلاش برای رسیدن به توسعه و جبران عقب‌ماندگی کشور در مقابل کشورهای پیشرفته، سبب اتخاذ رویکردی شبه‌توسعه‌ای و همچنین، اعمال رهنمون‌های پارادایم‌های توسعه‌ی سیاسی در قالب مشروطه‌خواهی و پارادایم مهندسی فرهنگی شده است، اما هیچ‌یک از این الگوهای درپیش گرفته‌شده، ارتباطی با توسعه و دولت توسعه‌گرا در ایران نداشته و تنها سبب جلوگیری از هرگونه تغییر در مناسبات اقتصاد سیاسی کشور شده است که می‌توان آن را اقتصاد سیاسی انحصارهای هویت‌محور و تیول‌داری مدرن نامید. این روند (همان‌گونه که در این مقاله نشان داده شد) درعین‌حال، در خدمت بازتولید شرایط نابرابر مناطق پیرامونی کشور بوده است. نتایج مقاله حاضر نشان داد که ارجاع امر به میدان فرهنگ و بنا نهادن شبکه‌های جدیدی از منافع اقتصادی برای بازتولید نظم اجتماعی مطلوب فرادستان، برآیند و کارویژه‌ی سیاست مهندسی فرهنگی در کشور بوده است. براین‌اساس، به نظر می‌رسد که طرح مهندسی فرهنگی در کشور که حاکمیت، بیش از هر طرحی پیگیر آن بود، تأثیر فراوانی بر همه‌ی عرصه‌های جامعه داشت و به موازات کمک به بازتولید حکومتی تمامیت‌خواه و اقتدارگرا که توانایی کنترل کامل همه‌ی ابعاد جامعه و عرصه‌های زندگی شهروندان را داشته باشد، موجب ایجاد فرصت‌های اقتصادی جدیدی برای نخبگان حاکم در راستای کسب هرچه بیشتر ثروت از طریق انحصارهای جدید در اقتصاد و بوروکراسی دولتی و لشکری ایران شد. سرانجام، همان‌گونه که در این مقاله نشان داده شد، خارج کردن امر توسعه از حیطه‌ی اقتصاد سیاسی و ارجاع آن به مباحث هویتی و فرهنگی در قالب مهندسی فرهنگی و ربط دادن کاستی‌های ساختاری اقتصاد و منافع برآمده از آن به فساد کارگزاران و تأکید بر رفع آن‌ها با تعمیق طرح مهندسی فرهنگی و تبدیل شهروندان به انسان‌های ایده‌آل‌موردنظر، راهکار عملیاتی دولت‌های پسامشروطه در ایران بوده است که نتیجه‌ی آن را می‌توان در سطوح شاخص‌های توسعه‌ای و وضعیت نابسامان اقتصادی کشور، پیش از انقلاب

مشاهده کرد؛ به گونه‌ای که به نظر می‌رسد، تجربه اعمال سیاست‌های مهندسی فرهنگی در ایران، چیزی جز هدر دادن منابع موجود و از بین بردن توان توسعه‌ای چندین نسل از ساکنان فلات ایران‌زمین، نبوده است.*

یادداشت‌ها

۱. در این پژوهش، منظور از قومیت، تمایز و تفاوت نژادی و زبانی گروه‌های انسانی به صورت هم‌زمان یا تنها در یک مورد (زبان/ نژاد) است؛ به گونه‌ای که جمعیت، قائل به تفاوت خویش با گروه‌های قومی دیگر باشد.
۲. این اصطلاح در روزنامه دنیای اقتصاد، نسخه منتشر شده در ۱۳۹۵/۴/۷ به کار گرفته شده است.

منابع

- آبراهامیان، پرواند (۱۳۸۶). اسلام رادیکال-مجاهدین ایرانی. ترجمه فرهاد مهدوی. آلمان: نشر نیما.
- آبراهامیان، پرواند (۱۳۸۴). ایران بین دو انقلاب. ترجمه احمد گل محمدی، محمدابراهیم فتاحی ولیلایی. تهران: نشر نی.
- آبراهامیان، پرواند (۱۳۸۹). تاریخ ایران مدرن. ترجمه محمدابراهیم فتاحی ولیلایی. تهران: نشر نی.
- اتابکی، تورج؛ یان زورش، اریک (۱۳۸۵). تجدد آمرانه: جامعه و دولت در عصر رضاشاه. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه. تهران: ققنوس.
- آخوندزاده، فتحعلی (۱۳۵۷). مکتوبات. تبریز: نشر احیا.
- اشرف، احمد (۱۳۵۹). موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجاریه. تهران: روزنه.
- آفاری، ژانت (۱۳۸۵). انقلاب مشروطه ایران. ترجمه رضا رضایی. تهران: بیستون.
- اوانز، پیتر (۱۳۸۰). توسعه یا چپاول: نقش دولت در تحول صنعتی. ترجمه عباس زندباف و عباس مخبر. تهران: طرح نو.
- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، در دسترس در: www.tsd.cbi.ir/display/content.aspx
- بروجردی، مهرزاد (۱۳۸۷). روشنفکران ایرانی و غرب: سرگذشت نافرجام بومی‌گرایی. ترجمه جمشید شیرازی. تهران: نشر و پژوهش فرزانه‌روز.
- پوررضا، معصومه (۱۳۸۵). تقابل فرهنگی غرب و شرق. تهران: نشر ریحانه.
- تبریزی، میرزا علی (ثقة الاسلام) (۱۳۹۸). رساله لالان. به‌کوشش محمدعلی جهانی‌پور. نسخه اینترنتی.
- جلال‌پور، شهره (۱۳۹۱). تحلیل تغییر اسامی شهرهای ایران در دوره پهلوی اول و نقش فرهنگستان ایران، فصلنامه گنجینه اسناد، شماره ۸۸، ۶۳-۴۴.
- جمال‌زاده، محمدعلی (۱۲۹۵). گنج شایگان. برلین: کاوه.
- دادگر، حسن (۱۳۸۲). فساد مالی در تاریخ معاصر ایران. زمانه، شماره ۹.
- د. ربیرو، اسوالدو (۱۳۸۳). افسانه توسعه اقتصادهای ناکارآمد قرن بیست و یکم. ترجمه محمود عبدالله‌زاده. تهران: اختران.
- سازمان اسناد ملی. شناسه سند ۲۹۰/۷۷۶۳. شماره بازیابی ۱۲/۱/۷۷۶۳. محل در بایگانی ۸۲۳، آب.
- سازمان اسناد ملی. شماره سند ۲۹۷/۳۹۸۲۵. محل در بایگانی ۴۲۴ و ۱ آب ۱.
- شادمان، سیدفخرالدین (۱۳۸۹). تسخیر تمدن فرنگی. تهران: گام نو.
- شومپتر، جوزف (۱۳۷۵). کاپیتالیسم، سوسیالیسم، و دموکراسی. ترجمه حسن منصور. تهران: نشر مرکز.
- ضیاابراهیمی، رضا (۱۳۹۶). پیدایش ناسیونالیسم ایرانی: نژاد و سیاست بی‌جاسازی. ترجمه حسن افشار. تهران: نشر مرکز.

- عجم‌اوغلو، دارون؛ رابینسون، جیمز (۱۳۹۰). ریشه‌های اقتصادی دیکتاتوری و دموکراسی. ترجمه جعفر خیرخواهان و علی سرزعی. تهران: کویر.
- عجم‌اوغلو، دارون؛ رابینسون، جیمز (۱۳۹۵). چرا کشورها شکست می‌خورند. ترجمه پویا جبل‌عاملی و محمدرضا فرهادی‌پور. تهران: دنیای اقتصاد.
- عدم تعادل‌های منطقه‌ای در ایران (۱۳۶۰). سازمان برنامه‌وبودجه. معاونت برنامه‌ریزی و ارزشیابی. دفتر برنامه‌ریزی منطقه‌ای.
- عیسای، چارلز (۱۳۶۲). تاریخ اقتصادی ایران. ترجمه یعقوب آژند. تهران: گستره.
- عیسای، چارلز (۱۳۶۸). تاریخ اقتصادی خاورمیانه و شمال آفریقا. ترجمه عبدالله کوثری. تهران: پایروس.
- غنی‌نژاد، موسی (۱۳۹۵). اقتصاد و دولت در ایران. تهران: اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی.
- غنی‌نژاد، موسی (۱۳۸۹). تجددطلبی و توسعه در ایران معاصر. تهران: نشر مرکز.
- فاتح، مصطفی (۱۳۵۸). پنجاه سال نفت ایران. تهران: پیام.
- فوران، جان (۱۳۷۷). مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران از سال ۱۵۰۰ میلادی مطابق با ۸۷۹ شمسی تا انقلاب. ترجمه احمد تدین. تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- کرمانی، آقاخان (۱۳۷۹). سه مکتوب. به‌کوشش بهرام چوبینه. آلمان: نیما.
- لفت‌ویج، آدریان (۱۳۸۹). دموکراسی و توسعه. ترجمه احمد علیقلیان و افشین خاکباز. تهران: طرح نو.
- لفت‌ویج، آدریان (۱۳۸۴). سیاست و توسعه در جهان سوم. ترجمه علیرضا خسروی و مهدی میرمحمدی. تهران: ابرار معاصر تهران.
- لیتل، دانیل (۱۳۸۱). تبیین در علوم اجتماعی (درآمدی بر فلسفه علم الاجتماع). ترجمه عبدالکریم سروش. تهران: صراط.
- مارکس، کارل (۱۳۸۶). سرمایه. ترجمه ایرج اسکندری. تهران: فردوس.
- مارکس، کارل (۱۳۷۸). گروندریسه: مبانی نقد اقتصاد سیاسی (جلد دوم). ترجمه باقر پرهام و احمد تدین. تهران: آگاه.
- مجله ایرانشهر (۱۳۲۴-۱۳۲۳). تهران: اقبال.
- مجله آینده (۱۳۰۴). تهران.
- مجله کاوه (۱۳۶۱). تهران: نشر ویس.
- مستشارالدوله، میرزا یوسف‌خان (۱۳۹۷). رساله یک کلمه. به‌کوشش باقر مؤمنی. لندن: مهری.
- نجف‌زاده مهدی؛ خطیبی، محمد (۱۳۹۳). از مهندسی اجتماعی تدریجی تا مهندسی اجتماعی آرمانی: مقایسه تطبیقی رویکرد روشنفکران نسل اول و دوم پهلوی. دوفصلنامه مسائل اجتماعی ایران، شماره دوم.
- نورث، داگلاس و دیگران (۱۳۹۶). خشونت و نظم‌های اجتماعی؛ چارچوب مفهومی برای تفسیر تاریخ ثبت‌شده بشر. ترجمه جعفر خیرخواهان و رضا مجیدزاده. تهران: روزنه.
- نورث، داگلاس و دیگران (۱۳۹۴). سیاست، اقتصاد و مسائل توسعه در سایه خشونت. ترجمه محسن میردامادی و محمدحسین نعیمی‌پور. تهران: روزنه.
- وحدت، فرزین (۱۳۹۵). رویارویی فکری ایران با مدرنیت. ترجمه مهدی حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
- هالیدی، فرد (۱۳۵۸). ایران: دیکتاتوری و توسعه. ترجمه علی طلوع و محسن یلفانی. تهران: علم.

همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۹۲). اقتصاد سیاسی ایران: از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی. ترجمه محمد رضا نفیسی و کامبیز عزیزی. تهران: نشر مرکز.

همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۹). دولت و جامعه در ایران: انقراض قاجار و استقرار پهلوی. ترجمه حسن افشار، تهران: نشر مرکز.

- Aghajanian, Akbar (1983.) *Ethnic Inequality in Iran: An Overview. Faculty Working Papers*. 13.
- Akbarzadeh, Shahram, Shahab, Ahmad, Zahid, Laoutides, Costas and Gourlay, William (2019). The Kurds in Iran: Balancing National and Ethnic Identity in a Securitized Environment. *Third World Quarterly*, 40 (6). Pp 1145-1162.
- Asgharzadeh, Alireza (2007). *Iran and the Challenge of Diversity: Islamic Fundamentalism, Aryanist Racism, and Democratic Struggles*. New York: Palgrave MacMillan
- Castells, Manuel (1992). Four Asian Tigers with a Dragon's Head, in R.P. Appelbaum and J. Henderson(eds). *States and Development in the Asian Pacific Rim*. Newbury Park: CA, Sage, pp.33-70.
- Chavez, John R (2011). *Aliens in Their Native Lands: The Persistence of Internal Colonial Theory*. History Faculty Publications. Southern Methodist University.
- Ghaffari, Masoud (2000). *Political Economy of Oil In Iran*. London: Book Extra.
- Gutierrez, Ramon a. (2004). *Internal Colonialism: An American Theory of Race*. Du Bois Review: Social science Research on Race 1:2
- Hechter, Michael (2013). *Alien Rule*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hechter, Michael (1977). *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development*. Berkley and Los Angeles: University of California Press.
- Leftwich, Adrian (1995). Bringing Politics Back: Towards a Model of Developmental State. *The Journal of Development Studies*, 31:3, 400-427.
- Lipset, Seymour Martin (1959). Some Social Requisites of Democracy: Economic Development and Political Legitimacy. *The American Political Science Review*, 53(1), pp. 69-105.
- Mettam, Colin, Williams, W, and Wyn, Stephen (1998) Internal Colonialism and Cultural Division of Labor in the Soviet Republic of Estonia. *Nations and Nationalism*, 4 (3), ASEN.
- Mohammadpour, Ahmad and Soleimani, Kamal (2020). Minoritisation of the Other: The Iranian Theo-Ethnocratic State's Assimilatory Strategies. *Postcolonial Studies*, 24(1), Pp 40-62.
- Naude, Wim and Szirmai, Adam (2012). *The Importance of Manufacturing in*

- Economic Development: Past, Present and Future Perspectives*. United Nations University. UNU-MERIT Working Paper Series.
- Parris, Thomas M. and Kates, Robert W (2003). Characterizing and Measuring Sustainable Development. *Annual Review of Environment and Resources*, volume 28.
- Perez-Caldentey, Esteban (2008). The Concept and Evolution of the Developmental State. *International Journal of Political Economy*, 37(3), pp. 27-53.
- Romano, David (2006). *The Kurdish Nationalist Movement: Opportunity, Mobilization and Identity*. Cambridge University Press.
- Romano, David and Gurses, Mehmet (2014). *Conflict, Democratization, and the Kurds in the Middle East*. New York: Palgrave Macmillan.
- S. Kim, Kwan. (1991). *The Korean Miracle (1962-1980) Revisited: Myths and Realities in Strategy and Development*. Kellogg Institute.
- Sambanis, Nicholas and Shayo, Moses. (2013). Social Identification and Ethnic Conflict. *American Political Science Review*, 107(2).
- Soleimani, Kamal and Mohammadpour, Ahmad (2019). The Securitisation of Life: Eastern Kurdistan under the Rule of a Perso-Shi'i State. *Third World Quarterly*, 41(4), Pp 663-682.
- Stansfield, Gareth and Shareef, Mohammad (2017). *The Kurdish Question Revisited*. Oxford University Press.
- Su, D. and Y. Yao. (2016). Manufacturing as the Key Engine of Economic Growth for Middle-Income Economies. *ADB Working Paper 573*. Tokyo: Asian Development Bank Institute.
- Szirmai, Adam (2012). Industrialisation as an Engine of Growth in Developing Countries, 1950-2005. *Structural Changes and Economic Dynamics*. Elsevier.
- Takagi, Yusuke and et.al. (2019). Developmental State Building: The Politics of Emerging Economies. *Springer Nature*, Singapore.
- Vali, Abbas (2011). *Kurds and The State in Iran: The Making of Kurdish Identity*. London: I.B.Tauris and Co Ltd.
- Vaziri, Mostafa (1993). *Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity*. Paragon House. New York.
- Wyn Williams, Stephen (1977). Internal Colonialism, Core-Periphery Contrasts and Devolution: An Integrative Comment. *The Royal Geographical Society. Area*, 9(4), pp.272-278.
- Word bank, www.worldbank.org/country/ir.
- Yildiz, Kerim and B.Taysi, Tanyel (2007). *The Kurds in Iran: The Past, Presesnt and Future*. London: Pluto Press.